

Національний банк України
Українська академія банківської справи
Кафедра державно-правових дисциплін

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Конспект лекцій

Для студентів денної та заочної форм навчання
спеціальності “Правознавство”

Суми
Ініціатива
2002

УДК 342.01 (073)

Рекомендовано до видання методологічною вченою радою Української академії банківської справи, протокол № від р.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри державно-правових дисциплін, протокол № від р.

Укладач
кандидат юридичних наук
доцент кафедри
В.В. Сухонос (мол.)

Рецензенти:
доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології Національного університету внутрішніх справ м. Харків
Л.М. Давиденко;

Відповідальний за випуск
к.і.н., доцент
А.О. Ткаченко

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: Конспект лекцій. – Суми: Ініціатива. – 2002. – 96 с.

Видання містить основний зміст курсу “Теорія держави і права”. Матеріали, що містяться в конспекті лекцій, відрізняються нетрадиційним підходом до вирішення складної педагогічної проблеми інтенсифікації навчального процесу. Конспект лекцій складається з 65 параграфів, що об’єднані в 15 тем. Це дозволить студентам заздалегідь готуватися до дискусії на семінарі. Видання призначене для студентів I курсу, що навчаються за спеціальністю правознавство.

© Ініціатива, 2002

ЗМІСТ

ТЕМА 1. Метатеорія держави і права	
§ 1. Предмет теорії держави і права	
§ 2. Науковий статус теорії держави і права	
§ 3. Методологія теорії держави і права	
ТЕМА 2. Суспільство, держава і право	
§ 1. Загальна характеристика суспільства	
§ 2. Поняття і ознаки держави	
§ 3. Поняття, принципи і функції права	
§ 4. Співвідношення держави з суспільством	
§ 5. Виникнення держави і права	
§ 6. Філософія права	
§ 7. Філософія держави	
ТЕМА 3. Порівняльне державознавство	
§ 1. Форма і типологія держави	
§ 2. Форма правління	
§ 3. Форма державно-територіального устрою та міждержавних об'єднань	
§ 4. Загальна характеристика політико-державного режиму	
§ 5. Демократичний режим	
§ 6. Авторитарний режим	
§ 7. Тоталітарний режим	
§ 8. Цивілізаційний підхід до типології держави	
§ 9. Формаційний підхід	
ТЕМА 4. Сутність держави	
§ 1. Загальна характеристика державної влади	
§ 2. Основа та прояви державної влади	
§ 3. З'єднання і поділ влади	
§ 4. Функції і механізм держави	
§ 5. Державний орган	
ТЕМА 5. Норма права	
§ 1. Поняття і класифікація соціальних норм	
§ 2. Поняття норми права	
§ 3. Співвідношення права і моралі	
§ 4. Структура норми права	
§ 5. Види правових норм	
§ 6. Характеристика правового регулювання суспільних відносин	
ТЕМА 6. Правотворчість	
§ 1. Співвідношення понять “форма” і “джерело” права	

- § 2. Характеристика окремих форм права.
- § 3. Поняття і види нормативно-правових актів.
- § 4. Межі дії нормативно-правових актів.
- § 5. Поняття правотворчості.
- § 6. Правотворчий процес.
- § 7. Прогалини у позитивному праві.
- § 8. Систематизація нормативних актів.
- § 9. Юридична техніка.

ТЕМА 7. Правовідносини.

- § 1. Поняття, ознаки і види правовідносин.
- § 2. Загальна характеристика суб'єктів права.
- § 3. Об'єкти і зміст правовідносин.
- § 4. Юридичні факти, презумпції і фікції.

ТЕМА 8. Система права і законодавства.

- § 1. Система права.
- § 2. Система законодавства.

ТЕМА 9. Тлумачення норм права.

- § 1. Поняття і види тлумачення.
- § 2. Способи (прийоми) тлумачення правових норм.

ТЕМА 10. Реалізація і застосування права.

- § 1. Реалізація права.
- § 2. Застосування права.
- § 3. Акти правозастосування.
- § 4. Юридичні колізії і способи їх розв'язання.

ТЕМА 11. Правосвідомість.

- § 1. Поняття, структура і види правосвідомості.
- § 2. Правова культура та її антиподи.

ТЕМА 12. Законність, правопорядок і дисципліна.

- § 1. Сутність законності, правопорядку і дисципліни.
- § 2. Гарантії законності.
- § 3. Зміцнення законності – умова для формування правової держави і демократії.

ТЕМА 13. Правова поведінка і юридична відповідальність.

- § 1. Суть правової поведінки.
- § 2. Характеристика правопорушення.
- § 3. Юридичний склад правопорушення.
- § 4. Правомірна поведінка.
- § 5. Юридична відповідальність.

ТЕМА 14. Сутність правового регулювання.

- § 1. Механізм і стадії правового регулювання.
- § 2. Правові стимули і обмеження.

ТЕМА 15. Порівняльне правознавство.

§ 1. Типологія права.

§ 2. Правова система.

Тема 1. *Метатеорія держави і права*

§ 1. Предмет теорії держави і права.

Фахівці з кримінального права борються зі злочинністю, фахівці цивільного права забезпечують правове функціонування підприємницької діяльності, а фахівці адміністративного права займаються державним управлінням. Однак адміністративне, кримінальне, цивільне право – це галузі права. Вихідним матеріалом для них служить теорія права, що є складовою частиною фундаментальної науки **теорія держави і права**.

Теорія держави і права, як наука, прагне пізнати стійкі глибинні зв'язки державно-правового життя, визначити його історичний рух. Вона має за мету отримання, відновлення і поглиблення узагальнених достовірних знань про державу і право. Унікальність теорії держави і права полягає в тому, що вона не обмежена в часі й у просторі, тобто для пізнання державно-правових явищ теорія держави і права може досліджувати державу і право будь-якої країни й у будь-який історичний відрізок часу. Крім того, теорія держави і права не має просторових меж, тому що вивчає узагальнено країни усього світу, а часових – тому що держава і право розвиваються з часом, отже і теорія держави і права розвивається з часом.

Предметом теорії держави і права виступають основні закономірності виникнення і розвитку держави і права, їхня сутність, призначення і функціонування в суспільстві, а також особливості політичної і правової свідомості і правового регулювання.

Основним предметом теорії держави і права є такі органічно пов'язані між собою специфічні соціальні інститути, як держава і право. Тому **система** теорії держави і права складається з двох частин: **державознавства** (теорії держави) і **правознавства** (теорії права).

Теорія держави і права виконує ряд функцій, міцно пов'язаних між собою.

1. *Онтологічна* функція. Теорія держави і права в рамках цієї функції відповідає на запитання: що є держава і що є право?
2. *Гносеологічна* функція. Теорія держави і права в рамках цієї функції сприяє розвитку правового пізнання.
3. *Евристична* функція. В рамках евристичної функції теорія держави і права відкриває нові закономірності розвитку державно-правових явищ в нових умовах.

4. *Прогностична* функція. На основі визнання закономірностей розвитку держави і права теорія держави і права висуває гіпотези про їхнє майбутнє, істинність котрих потім перевіряється практикою.
5. *Політико-управлінська* функція. Теорія держави і права покликана формувати наукові засади внутрішньої і зовнішньої юридичної політики, забезпечувати науковість державного управління.
6. *Практично-організаторська* функція. Теорія держави і права служить науковою основою функціонування держави і права, виробляє рекомендації для вирішення численних проблем державно-правового будівництва.
7. *Методологічна* функція. Категорії, принципи, ідеї і висновки теорії держави і права служать своєрідними «опорними пунктами» галузевих і спеціальних юридичних наук. Останні опираються на термінологію, яка була розроблена теорією держави і права.
8. *Ідеологічна* функція. Теорія держави і права акумулює і приводить у систему ідеї про державу і право, створює наукову основу для формування суспільної та індивідуальної політичної і правової культури.

§ 2. Науковий статус теорії держави і права.

Цілісність і єдність духовного і матеріального світу обумовило єдність усіх наук. Наука має три об'єкта дослідження: природу, суспільство та мислення. Згідно з цим усі науки на природничі, гуманітарні та науки про мислення (наприклад, формальна логіка). Однакове відношення до зазначених об'єктів має філософія та математика. Остання тому, що вона вивчає кількісну основу, що притаманна всім явищам навколишнього світу.

Теорія держави і права і філософія.

Предметом філософії є **загальне**, тобто все те, що стосується всіх об'єктів, явищ, предметів, процесів навколишнього світу. Філософія вивчає найзагальніші закономірності розвитку природи, суспільства та мислення. На відміну від філософії, теорія держави і права досліджує лише закономірності розвитку суспільства в умовах його державно-правових форм існування. Вирішуючи свої власні питання, теорія держави і права опирається на висновки філософії, суттєво вичерпуючи з неї свої власні ідеї. Філософські уявлення (наприклад, про те, яким повинно бути ідеальне суспільство) значною мірою визначають висновки державознавців та правознавців про конкретні державно-правові явища, про державу і право в цілому.

Особливо тісний взаємозв'язок існує між гуманітарними (суспільними) науками.

Всі гуманітарні науки в тій чи іншій мірі стикаються з питанням про державу і право, їхню роль і місце в житті суспільства. Звідси і тісний взаємозв'язок теорії держави і права з політологією, соціологією, історією тощо.

Теорія держави і права і соціологія.

Соціологія є однією з гуманітарних наук, що займається проблемами управління соціальним життям і функціонування соціальних систем. Тому вона зв'язана з управлінням, що здійснюється шляхом держави і права. Соціологія також вивчає закономірності соціальної поведінки людей, їхню мотивацію. Опираючись на досягнення соціології, на конкретні соціологічні дослідження, теорія держави і права може досить успішно вирішувати проблеми підвищення соціальної ефективності норм права, способів і гарантій удосконалення державного апарату.

Теорія держави і права і політологія.

Політологія досліджує політичні системи та політичну свідомість суспільства. Теорія держави і права використовує данні політології для характеристики взаємовідносин інститутів держави і недержавних політичних інститутів. В свою чергу, саме з теорії держави і права політологія бере необхідні данні про механізм і функції держави, про особливості функціонування інститутів держави в різні історичні епохи і в різних країнах. Коли ж теорія держави і права торкається політичних питань, вона стає не лише юридичною, а й політичною наукою.

Теорія держави і права й історія.

Історія досліджує минуле людства у всьому його конкретності та різноманітності. Так, виявляючи причини походження держави і права і досліджуючи їх поступальний розвиток, теорія держави і права опирається а конкретні свідчення історичної науки. Це – свідчення про первісне суспільство, що проіснувало на Землі більш мільйона років, про соціально-економічні умови виникнення держави в різних країнах і регіонах світу приблизно шість тисячоліть тому. Великий матеріал для теорії держави і права містить історичні події: Паризька Комуна у Франції 1871 року, Нідерландська буржуазна революція тощо. І той же час історія, звертаючись до питань держави і права, користується відповідними поняттями, що були розроблені теорією держави і права.

Теорія держави і права й економічна теорія.

Економічна теорія досліджує закономірності суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ, форми власності, особливості розвитку економіки суспільства в різні історичні епохи. Залежно від того, яке значення надається дослідникам ролі економіки у розвитку соціальних процесів, по-різному визначається сутність держави і права. В одних випадках (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ця сутність зводиться до економічних факторів, а в інших (М. Вебер) – економіка стає лише одним з зазначених факторів.

Система юридичних дисциплін

Система юридичних дисциплін складається з чотирьох блоків:

1. **Історико-теоретичні науки.** Містять у собі теорію держави і права, історію держави і права, історію вчень про державу і право. Всі історико-теоретичні науки мають загальний об'єкт дослідження: державу і право.
2. **Галузеві науки.** Це – конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне право тощо. Теорія держави і права виступає для них методологічною основою, тобто виконує методологічну функцію.
3. **Прикладні науки.** До них відносяться: криміналістика, кримінологія, судова статистика, судова медицина, судова психіатрія й ін. Теорія держави і права зв'язана з ними загальною термінологією. В набагато меншій мірі, ніж з галузевими науками, виконує методологічну функцію.
4. Особливе місце серед юридичних наук займає **міжнародне право.** Теорія держави і права є первинною стосовно нього, тому що міжнародне право сформувалося і розвивається на базі загальнотеоретичних поглядів і підходів до правових явищ. Водночас міжнародне право не може не впливати на теорію права.

§ 3. Методологія теорії держави і права

Значення методології в пізнанні держави і права.

Теорія держави і права – не зібрання готових догм, істин або канонів. Це жива наука, що постійно розвивається і знаходиться в безупинному пошуку. Розвиваючи й оновлюючи свої методи пізнання, вона наближається до здійснення свого основного призначення – служити науковим орієнтиром державно-правовій практиці.

Термін «метод» введено у наукову лексику стародавніми греками. Під ним розуміється *спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя.* Якщо предмет науки відповідає на

запитання: “що вивчає наука?”, то метод – “**як** наука вивчає свій предмет?”. Плодотворність наукового пошуку, ступінь і глибина пізнання реальної дійсності багато в чому залежать від методів, що використовуються дослідниками.

Методи теорії держави і права – це ті способи, підходи, прийоми, що використовуються нею для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів.

Вчення про методи наукового пізнання називається **методологією**.

Загальнонаукові методи пізнання держави і права.

Теорія держави і права розробляє власні методи дослідження державно-правових явищ. У той же час вона активно використовує загальні методи, що уже виробили різні науки.

Характеризуючи зазначені методи пізнання, слід мати на увазі, що протягом тривалого часу в філософії ведуть боротьбу одне з одним ідеалістичні й матеріалістичні підходи, метафізика та діалектика. Вітчизняній теорії держави і права властива орієнтація на матеріалістичний підхід, згідно з яким сутнісні, глибинні боки держави і права визначені, врешті решт, економікою, наявними формами власності.

У зв'язку з цим до основних методів пізнання відноситься діалектичний, який полягає в дослідженні теорії держави і права крізь призму трьох законів діалектики:

Перехід кількісних змін у якісні. Так, наприклад, збільшення кількості норм і інститутів, що закріплюють та регулюють відносини приватної власності, може призвести до розподілу права на приватне і публічне, як це сталося у Стародавньому Римі;

Закон єдності і боротьби протилежностей. В теорії держави і права існує явище єдності прав і обов'язків, тобто нема прав без обов'язків й обов'язків без прав.

Закон заперечення заперечення або закон подвійного заперечення. В українській державності є елементи минулої і зародки нової державності.

Серед загальнонаукових методів найбільш поширеними є: аналіз, синтез, порівняння, метод сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, моделювання, структурно-функціональний і системні підходи, аналогія, узагальнення тощо. Найпоширенішими серед них є:

1. Метод сходження від абстрактного до конкретного. Рух від абстрактних понять (наприклад, форма держави) до самих конкретних (Великобританія).

2. Метод сходження від конкретного до абстрактного. З'ясування загальних ознак адміністративного, кримінального, цивільно-правового і дисциплінарного правопорушення дозволяє вивести загальне поняття правопорушення;
3. Моделювання. Суть його полягає в тому, що між різними правовими і державними явищами існує деяка подібність і тому, знаючи властивості й ознаки одного з них (моделі), можна досить точно судити про інше.
4. Системний підхід. Він розглядає державно-правову сферу як систему, тобто дещо ціле, яке складається із взаємозв'язаних елементів. Звертається увага на характер зв'язків з зовнішнім середовищем. Реагуючи на зовнішні та внутрішні імпульси, держава і право розвивається.

Конкретні методи пізнання державно-правових явищ.

Знання і вміле використання загальнонаукових методів припускає застосування характерних для гуманітарних наук конкретних методів пізнання. До них відносяться конкретно-соціологічні методи, історичні методи, статистичний, кібернетичний метод тощо. Найбільш поширеними є конкретно-соціологічні й історичні методи.

1. Конкретно-соціологічний. У рамках цього методу використовуються такі прийоми, як експеримент, інтерв'ювання, анкетування, спостереження й ін.

2. Історичний метод. Зазначений метод рекомендує розглядати державу і право не лише у розвитку, а в послідовній зміні одного історичного типу держави іншим, як правило, більш досконалим і прогресивним. При цьому жоден з історичних типів не може розглядатися як закінчений етап розвитку людства.

Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ.

Крім загальнонаукових і приватних методів теорія держави і права виробила власні спеціальні методи пізнання державно-правових явищ. До них відносяться:

1. Порівняльне державознавство і порівняльне правознавство. Зазначений метод ґрунтується на послідовному вивченні і порівнянні великої кількості подібних об'єктів.

2. Формально-юридичний метод. Він допомагає описати, класифікувати і систематизувати державно-правові феномени, досліджувати їх зовнішні і внутрішні форми. У ньому використовуються такі прийоми: *аналіз джерел* (форм) права, формальної визначеності права як його найважливішої властивості;

дослідження внутрішнього змісту правових норм і права в цілому, правил юридичної техніки; методи *систематизації* нормативного матеріалу тощо.

Тема 2. Суспільство, держава і право

§ 1. Загальна характеристика суспільства

Суспільство, його політична система

Перед тим, як розкривати поняття держави і права, слід дати загальну характеристику суспільства, адже держава є головним елементом його політичної системи, а право – один з соціальних регуляторів суспільних відносин.

Суспільство – це продукт взаємодії людей, певна організація їхнього життя, внутрішньо суперечливий організм, сутність якого полягає в різноманітних зв'язках і відносинах між людьми, їхніми об'єднаннями і спільнотами.

Різнманіття відносин між людьми виявляється в економічних, політичних, моральних, релігійних і т.п. зв'язках. Тому суспільство не може обійтися без **соціальних або політичних інститутів – стійких соціальних або політичних встановлень, установ, об'єднань і спільнот, що виконують необхідні для суспільства соціальні або політичні функції.**

Сьогодні до соціальних інститутів відноситься родина, кооперативи, церква тощо. До політичних (тобто пов'язаних з владою) – держава, політичні партії і рухи, групи тиску тощо. Профспілки займають проміжний стан: вони відносяться до соціально-політичних інститутів.

Все зазначене дозволяє говорити про соціальну і політичну систему суспільства.

Поняття “політична система суспільства” вживається в широкому і вузькому смислі цього слова.

Політична система у вузькому смислі слова – державні і недержавні соціальні інститути, що здійснюють політичні функції.

До цих інститутів відносяться: держава, політичні партії, профспілки, інші організації і рухи, що беруть участь у процесі завоювання, утримання і використання влади і пов'язаних з нею цінностей – суверенітету, свободи особи тощо.

Держава – важливий елемент політичної системи (виступає як виразник інтересів громадянського суспільства).

Політична партія – організована група однодумців, що представляє інтереси частини народу і ставить собі за мету їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні. Для політичної партії характерні чітка організаційна структура, устав (не обов'язково письмовий) і детально розроблена політична програма. При цьому зовсім не обов'язково, щоб існували списки всіх членів тієї чи іншої партії (як це, наприклад, було у КПРС).

На відміну від політичної партії, для **політичного руху** не характерні чітка організаційна структура і детально розроблена політична програма. Характерною рисою політичного руху є наявність кількох чи одного лідера, за яким йдуть люди. Крім того, для руху обов'язковою є ідея.

Щодо **групи тиску**, то вона не ставить собі за мету завоювання державної влади або участь у її здійсненні. Вона лише прагне до тиску на органи державної влади з метою реалізації інтересів частини народу (лобіювання інтересів).

Громадські організації – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, спортивних і інших інтересів (профспілки).

Регулювання суспільних відносин.

Регулювання суспільних відносин проходить двома рівнями: індивідуальному і нормативному.

Регулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні спирається на *директивні* (накази, що не носять нормативного характеру), *інформаційні* (людина протягом свого життя отримує інформацію, якою керується у відносинах з іншими людьми) і *ціннісні* (у кожного суб'єкта є власна система цінностей) регулятори.

Регулювання суспільних відносин на нормативному рівні спирається на технічні і соціальні норми. До технічних норм відносяться правила експлуатації технічних засобів, санітарно-гігієнічні норми, норми агрономічні й інші. До соціальних норм відносяться норми права, моралі, звичаї, корпоративні, політичні, релігійні норми, що регулюють певні сфери суспільного життя.

Соціальна відповідальність.

Серед таких сфер є відносини соціальної відповідальності.

<p>Соціальна відповідальність – це суспільні відносини між суб'єктом і контролюючою його інстанцією.</p>

Соціальну відповідальність розглядають у двох аспектах: позитивному і негативному.

У позитивному (**проспективному**) аспекті відповідальність характеризує позитивне ставлення особи до скоєних нею вчинків. Це – розуміння важливості своїх дій для суспільства, бажання і прагнення виконати їх якнайкраще, ефективніше, швидше.

У негативному (**ретроспективному**) аспекті відповідальність характеризується не тільки усвідомленням її особою, але і зовнішнім впливом з боку суспільства, держави, інших осіб за вже зроблене.

§ 2. Поняття й ознаки держави

Існує два способи організації: природний і штучний. Саме до штучних способів організації відноситься держава. Її можна розглядати в двох аспектах: як державний апарат або як своєрідну організацію суспільства.

Насамперед це – структурна організація суспільства.

Крім того, державою є територіальна організація суспільства. Слід також зазначити, що практично усі визначення держави пов'язані з владою, з керуванням суспільством. У свій час Аристотель сказав, що політика – це наука і мистецтво керування суспільством. Таким чином, держава є політичною організацією суспільства.

Усе вищевказане дозволяє зробити висновок про те, що держава є своєрідною організацією суспільства.

До ознак держави звичайно відносять наявність публічної влади, території, населення, системи податків і зборів, суверенітету, а також зв'язок з правом.

Ознаки держави:

1. **Публічна влада** – коли влада відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт влади не збігаються.

2. **Територіальна організація** – факт проживання людини на території держави.

3. **Наявність системи податків і зборів** – засобів, призначених для утримування публічної влади.

4. **Зв'язок з правом** – системою основних правил поведінки, санкціонованих державою.

5. **Суверенітет** – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо).

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики, незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Виключення з внутрішнього суверенітету зараз складають питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави*.

Таким чином, суверенітет – це не незалежність. Скоріше незалежність є наслідком суверенітету.

Виходячи з усього сказаного, можна визначити поняття держави.

Держава – це публічна, політико-територіальна організація суспільства, що має суверенітет, який забезпечується спеціальною системою оподаткування та примусу.

§ 3. Поняття, принципи і функції права

Право необхідно розглядати через ставлення до самого себе, до свободи, до рівності, до справедливості.

Розглядаючи право як *юридичне поняття* (система норм – правил поведінки, що встановлена й охороняється державою), ми стикаємося з таким явищем, як **юридичний кретинізм**, тобто пояснення юридичних явищ із самого права (пояснення природи злочинності недосконалістю законодавства, а не економікою, політикою, природою людини).

Філософське трактування права означає, що право є не що інше як міра свободи. Це сила *парадокса свободи*. Незважаючи на те, що право – обмеження свободи, це – благо, тому що є **парадокс свободи**, який полягає в тому, що нічим не обмежена свобода перетворюється у свою протилежність. Якщо людям дати необмежену, не урізану свободу, тоді кожен зустрине людину, що буде перевершувати його або розумом, або силою, або везінням і тоді він обов'язково стане її рабом; у той же час він знайде інших людей, яких він перевершує за вищезгаданими показниками, і він стане над ними паном.

Демократичне розуміння права розглядає його з двох позицій. Суть першої полягає в тому, що право є вираженням рівності людей або рівності свобод. Це – **ліберально-демократична концепція**. **Соціал-демократична концепція** виступає проти рівності, як формальної рівності людей і прагне доповнити її рівністю економічною. Як правило, право розуміють як вираження соціальної справедливості тому, що справедливість є поєднання рівності і

свободи. Право – ядро самої справедливості. Якщо справедливість розуміти як **свободу**, то це – **ліберально-демократичне трактування**; якщо ж справедливість розуміти, як **рівність**, то це – **соціал-демократичне трактування**.

На філософському рівні протистояння між свободою і рівністю вирішується на рівні **любові і братерства**; на правовому рівні – на основі **консенсусу**.

Однак у будь-якому випадку право розуміється в об'єктивному і суб'єктивному сенсі.

Право в об'єктивному сенсі – це система спрямованих на врегулювання суспільних відносин формально-визначених, загальнообов'язкових правил поведінки, що виходять від держави і нею гарантуються.

Ознаки права:

1. **Формальна визначеність** – право зовні фіксується в джерелах права.

2. **Загальнообов'язковість** – ці правила поведінки є обов'язковими для всіх без винятку.

3. **Походить від держави і гарантується нею** – право щільно пов'язано з державою, адже саме держава своєю примусовою силою змушує громадян та посадових осіб дотримуватися правових норм.

4. **Спрямовано на врегулювання суспільних відносин.**

5. **Системність** – передбачає побудову права як певної системи.

Право в суб'єктивному сенсі – міра можливої поведінки конкретної людини відповідно до закону.

Інакше кажучи право в суб'єктивному сенсі означає, як конкретна людина розуміє те чи інше право, ту чи іншу норму і застосовує її до себе.

В теорії держави і права головним чином досліджуються питання права в об'єктивному сенсі. Тому в подальшому, говорячи про право, ми матимемо на увазі саме право в об'єктивному сенсі.

Принципи права – керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

Сучасні принципи права:

1. **Принцип справедливості** – відповідність між діями і їхніми соціальними наслідками.

2. **Принцип поваги прав людини.** Зазначений принцип означає, що у більшості демократичних конституцій закріплені природні права людини (право на життя, право власності тощо).

3. Принцип рівноправності – рівний правовий статус усіх громадян, тобто їх рівні конституційні права і єдина для усіх правосуб'єктність.

4. Принцип законності – відповідність підзаконних нормативних актів законам, а останніх – Конституції.

5. Принцип правосуддя – захист суб'єктивних прав у судовому порядку.

6. Правові аксіоми.

- закон зворотної сили не має.
- все, що законом не заборонено, дозволено.
- ніхто не може бути суддею у власній справі.
- не можна карати двічі за той же саме злочин.

Зазначений перелік принципів не є вичерпним. До них також можуть відноситись принцип демократизму, гуманізму тощо.

Функції права – основні напрямки впливу права на суспільні відносини і поведінку людей, що дозволяють дати узагальнюючу характеристику «роботи» юридичних норм.

Функції права:

1. Регулятивно-статична – функція закріплення, стабілізації суспільних відносин, що найбільш чітко виражається при визначенні суспільного статусу різних суб'єктів: закріпленні основних прав і свобод людини і громадянина, компетенції органів і посадових осіб. *Наприклад, розділ IV Конституції України закріплює правовий статус Верховної Ради України.*

2. Регулятивно-динамічна – право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою норм, що зобов'язують. *Наприклад, ст. 65 Конституції України зобов'язує громадян України захищати Батьківщину.*

3. Охоронна – застосування спеціальних охоронних норм.

4. Оцінна – право виступає як критерій правомірності або неправомірності чийось рішень і вчинків.

§ 4. Співвідношення держави з суспільством

Місце і роль держави в політичній системі.

Держава в політичній системі займає провідне місце, адже вона:

- визначає головні напрямки розвитку суспільства.
- виступає організацією всіх громадян.
- має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу.
- здійснює правотворчість.

- має суверенітет;
- характеризується єдністю законодавчих, управлінських, контрольних функцій;
- є єдиною повновладною організацією в масштабі всієї країни.

Взаємозв'язок держави і громадських організацій здійснюється в напрямках:

- а) співробітництво.
- б) взаємодопомога.
- в) координація.
- г) керівництво.
- д) визначення меж правового простору.
- е) нагляд і контроль.

Громадянське суспільство.

Питання про співвідношення суспільства і держави піднімає проблему громадянського суспільства.

Під громадянським суспільством розуміється суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права.

Останнє слід розуміти так, що право може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Це означає, що, наприклад, відносини між членами політичної партії не регулюються нормами права: для цього існують корпоративні норми. В даному випадку партія є структурним елементом громадянського суспільства. До таких елементів також відносяться різноманітні об'єднання громадян, масові рухи тощо.

Структура громадянського суспільства складається з наступних категорій елементів:

1. Економічна (власність; праця; підприємництво).

Структурними елементами громадянського суспільства тут можуть бути союзи підприємців, профспілки тощо.

2. Політична (пов'язана з владою). Структурними елементами громадянського суспільства тут можуть бути політичні партії, рухи та групи тиску.

3. Соціальна (родина; громадські організації (у т.ч. церква) тощо).

Те, що відносини в громадянському суспільстві не врегульовані державою безпосередньо за допомогою права не означає, що

громадянське суспільство не взаємодіє з державою. Навпаки, в умовах розвинутого громадянського суспільства держава:

1. Підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству.
2. Забезпечує рівні можливості для всіх людей в усіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості.
3. Не втручається в особисте життя людини.
4. Регулює суспільні відносини в межах діючого законодавства.
5. Наділяє члена суспільства економічною свободою, тобто правом вибору форм і видів трудової діяльності, у тому числі підприємницької, свободою ідеологічною і політичною; правом приватної власності тощо.

Таким чином, можна зробити наступне визначення громадянського суспільства:

Громадянське суспільство – система відносин у суспільстві, що прямо не врегульовані державою за допомогою права.

§ 5. Виникнення держави і права

Характеристика первісного суспільства

У своєму розвитку соціальна організація первісного суспільства пройшла чотири етапи:

1. **Етап стадної організації.** На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми. Скоріше це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Економічною основою стада була не виробляюча, а привласнююча економіка. Стада очолювалися ватажками, що, як правило, були уособленням фізичної сили.
2. **Етап родової організації.**

Рід являв собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кривим або передбачуваним спорідненням, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації спостерігається перехід від привласнюючої економіки до виробляючої. У роді спостерігається спільна власність, спільна праця і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн нема, хоча бійки між родами досить часті. Рід управляється *старійшиною*. Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий (своєрідне продовження стада), потім – самий розумний, самий досвідчений. Відносини в роді регулювалися *мононормами* – ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства.

Мононорми являли собою звичаї і табу – заборони, що носили релігійно-містичний характер.

3. Етап родоплемінної організації. Згодом роди стали об'єднуватися в племена. Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причиною об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо. Племям управляла рада старійшин, що обирала племінного вождя на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджується сусідська громада, родина і приватна власність.

4. Етап племінної організації. Згодом родина і сусідська громада витискають рід. Тепер усе плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд з общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки на досягнення малих результатів, але це тільки початок.

Походження держави.

Поступово в племенах відбувається розшарування суспільства. Вожді, старійшини, чаклуни та їх прибічники зосереджують у своїх руках доступ до основних засобів виробництва (земельні угіддя, землі для полювання, розподіл здобичі тощо) і, як наслідок – владу. Утворюються предтечі класів: ті, хто править і ті, хто підкоряється. Так виникає перший історичний тип держави – **ранньокласовий (пізньородовий)**.

Потім формування держави йде по-різному. В даний час виділяється три шляхи формування держави.

1. Східний шлях. Означає формування держави Східної деспотії. Східна деспотія – надбудова над азіатським способом виробництва. Азіатський спосіб виробництва у своїй вирішальній особливості має державну власність на основні знаряддя засобу виробництва (земля, вода, раби). Існувало, принаймні, три причини формування держави Східної деспотії.

- Створення іригаційної системи.
- Ведення оборонних і наступальних війн.
- Боротьба з кровозмішенням (інцестом).

2. Афіно-римський шлях. Веде до формування рабовласницької держави.

3. Західноєвропейський шлях. Веде до формування феодалної держави.

Виникнення права.

Щодо виникнення права, то, як уже згадувалося, соціальними нормами первісного суспільства були мононорми (звичаї і табу).

Велика регулятивна роль в ньому належала обрядам, ритуалам і **міфам** – набору прикладів гарної та поганої поведінки.

При переході від привласнюючої економіки до виробляючої і появі держави, відбувається розчленовування мононорм на норми права і норми моралі. Норми права – указівки, що обов'язково робити («повинне»), що заборонено робити («не можна»), що байдуже для суспільства (можна поступати за власним розсудом).

У своєму розвитку право пройшло два етапи:

1. **Кулачне право** – мононорми скасовувалися і знову вводилися за допомогою насильства. Ця чехарда мононорм, які то мали чинність закону, то ні, вела до дестабілізації ситуації в суспільстві. Це і привело до наступного етапу.
2. **Писане право.** Проходить дві стадії.
  - *Фіксовані звичаї і прецеденти.* На цій стадії звичаї, традиції, прецеденти починають фіксуватися в актах. Це призводить до подолання чехарди в законодавстві, характерної для кулачного права. На цій стадії були створені Закони Ману, Хаммурапі, Руська Правда і т.п. Поступово з них виростають національні правові системи.
  - *Формування національних правових систем.*

§ 6. Філософія права

У сучасній юридичній науці виділяються два основні напрямки концепцій теорії права.

Теорії права з точки зору їх походження.

Юридичний позитивізм (один з основоположників Габриель Шершеневич). Основні риси:

1. Ця концепція визнає лише офіційне право, яке вона називає *позитивним*, а все інше право (у т.ч. природне) – є ні що інше, як моральна оцінка діючого права.
2. Ця концепція замикається на сукупність юридичних норм. При цьому правові норми – винятково державні творіння, а не наслідок соціально-економічного стану суспільства.
3. Більш того, ці норми самі створюють суспільні відносини.

Природне право (основоположники – Жан-Жак Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та ін.). Основні положення:

1. Право є не встановлення держави, а система природних, від самого народження невідчужуваних прав людини (право на життя).

2. Закони держави повинні відповідати такому розумінню права. Звідси – розрізнення права і закону.
3. Права і свободи людини не даруються, не відчужуються державою або монархом, а належать їй від народження і тому повинні безперешкодно здійснюватися. Держава не створює право, а всього лише бере під охорону вже існуючі в суспільстві природні права.

Теорії права з точки зору змісту права.

Солідаристська (основоположник Леон Дюгі). Основні риси:

1. Суспільство існує завдяки взаємопідтримці та солідарності людей.
2. Ця солідарність висловлюється в різних нормах права, служить його вираженням і захистом.
3. Тому сутність права полягає у вираженні суспільної солідарності і, в зв'язку з цим, якщо ця сутність розходиться з нормами права, встановленими державою, конкретну справу треба вирішувати не на основі цих норм, згідно з «юридичною совістю епохи».

Нормативістська (основоположник – австрійський юрист Ганс Кельзен). Основні положення:

1. Теорія права повинна бути вільною від ідеологічних і ціннісних характеристик і не відображати нічийх інтересів.
2. Право повинно бути створене із самого права. Право співвідноситься з навколишнім світом як «належна суть». Право, як система належної поведінки, не залежить від умов життя.
3. Першоджерело права – т.зв. «*основна норма*», тобто усувається можливість пошуків основ права поза самого права.

Психологічна (основоположник – Лев Петражицький). Основні риси:

1. Ця концепція поділяє право на *позитивне* й *інтуїтивне*. **Позитивне право** – сукупність нормативно-правових актів держави, а **інтуїтивне** – чисто психологічне явище, стан душі людини, що охоплює його ставлення до існуючого права.
2. Інтуїтивне право є не тільки в окремої людини, але й в окремого класу, родини, гуртка, у дітей, у злочинців тощо. Це право виробляється на основі спілкування і викликаних ним емоцій.

3. Ця концепція вбачає в психології і навіть у корисній уяві хворих споконвічне джерело правовідносин, що і породжує реальні права й обов'язки.

Соціологічна (основоположник – американський юрист Роско Паунд). Основні положення:

1. Ця теорія вимагає підходу до права не з формально-юридичного боку, а з позицій реального життя. Джерело права – не держава, а реальне життя. Але під життям ця концепція розуміє суцільно практичні відносини, тобто так зване «живе право».
2. Право, у дійсності, не стільки система офіційних норм, скільки фактичний уклад життя, відбиток вражень людини.
3. Якщо офіційний закон розходиться з життям, то треба застосовувати закон за вільним розсудом, тобто застосовувати «живе право».

§ 7. Філософія держави

В даний час існує 5 основних груп теорій розуміння держави: про походження, сутність, цілі і завдання, засоби і методи діяльності, а також про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави.

Теорії про походження держави.

Патріархальна теорія. Основоположником теорії є Аристотель. Ці ідеї також поділяв Конфуцій. Теорія припускає виникнення держави з родини, що розрослася із покоління в покоління. При цьому глава родини (патріарх) стає главою держави (монархом).

Теорія насильства. Її прибічниками були Карл Каутський, Євгеній Дюринг та ін. Теорія припускає виникнення держави за допомогою чинників військово-політичного характеру: одне плем'я завойовується іншим.

Теологічна теорія. Основоположником теорії визнано Хому Аквінського. Теорія припускає виникнення держави за допомогою божественної волі. Теорію поки не можна довести, але не можна і спростувати.

В даний час теологічна теорія здобула другий шанс в рамках *теорії космічної експансії*. Її розроблювачами були Е. фон Деникен, Алан Ф. Елфорд, З. Ситчин, К. Е. Ціолковський, М. К. Реріх та ін. Відповідно до їхніх поглядів держава була дарована людству прибульцями з космосу. Однак у даний час теорія не доказана.

Теорія суспільного договору. Її прихильниками були Жан-Жак Руссо, О. Радищев, С. Оріховський та ін. Теорія припускає

виникнення держави для забезпечення нормального життя за допомогою укладеного між людьми договору про державотворення, відповідно до якого люди добровільно передавали державі частину своїх прав.

Історико-матеріалістична теорія. Її прихильниками були Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, І. Франко й ін. Теорія припускає, що держава виникла, як результат природного розвитку первісного суспільства. Це, насамперед, економічний розвиток, що, поряд із забезпеченням матеріальних умов виникнення держави і права, визначає соціальні зміни в суспільстві. Останні також є важливими умовами і причинами виникнення держави і права. Найбільш повно ця теорія була розроблена в марксизмі.

Теорії про сутність держави.

Теорія еліт. Її основоположниками були В. Парето, Г. Моска, Д. Сартори, Х. Лассуел, Т. Дай та ін. Суть даної теорії полягає в тому, що народ не здатний управляти державою і тому управління здійснюється верхівкою суспільства – його елітою. Принцип формування еліт різноманітний: здібності, досвід, освіта, походження тощо. При цьому поповнення еліт можливо за рахунок найбільш здібних представників мас. Сучасні прихильники даної теорії вважають, що існує декілька еліт, між якими йде боротьба за владу; народ же контролює їхню діяльність за допомогою виборчого права.

Технократична теорія. Її прихильниками були Т. Веблен, Д. Барнхейм, Г. Саймон, Д. Белл та ін. Розвиваючи теорію еліт, вони вважали, що управляти суспільством повинні фахівці – керівники, менеджери, що здатні визначати дійсні потреби означеного суспільства, оптимальні шляхи його розвитку, а також необхідні засоби. В результаті управління стає науковим і тим самим забезпечується прогресивний розвиток суспільства.

Теорія плюралістичної демократії. Її представниками були Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Даль та ін. Зміст теорії полягає в тому, що в сучасному суспільстві, по суті, класи перестали існувати і тому влада втратила класовий характер. Суспільство є сукупністю соціальних об'єднань людей (страт), утворених за різними ознаками: коло інтересів, місце проживання, професія, вік тощо. Таким чином, в наявності є страти юнаків і старих, пивоварів і спортсменів тощо. Кожен індивід одночасно входить у багато страт. На їхній основі формуються різні політичні і громадські організації, що тиснуть на органи держави, спрямовуючи тим самим державну політику. Таким чином, кожен індивід, будь-яке об'єднання має частку державної

влади, бере участь в управлінні державою, а держава, у свою чергу, стає виразником інтересів усього суспільства, його загальної волі.

Теорії про цілі та завдання держави.

Теорія держави загального благоденства. Її основи були сформульовані в 30-і роки Д. Кейнсом і згодом розвинені в працях Д. Мюрдаля, А. Пігу, К. Боулдинга, В. Мунда й ін. Зміст даної теорії полягає в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство усім. Базою цієї теорії послужили безумовні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія підкреслювала цінність кожної людської особистості і ставила її інтереси в основу діяльності держави. Однак «загальне благоденство» забезпечувалося за рахунок нещадної експлуатації колоній.

Теорія правової держави. Суть теорії зводилася до того, що вся діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами. В розвиток ідеї правової держави свій внесок зробили такі філософи, як Солон, Аристотель і Цицерон. Потужний внесок в теорію правової держави зробили Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Т. Джефферсон та інші. Сам же термін «правова держава» з'являється у працях німецьких юристів (Роберт фон Моль та інші). Правова держава діє за наступними принципами: панування закону у всіх сферах життя; зв'язаність законом держави та її органів; непорушність свободи особи, її правова захищеність; взаємна відповідальність держави й особи; наявність ефективних форм контролю за реалізацією законів; поділ влади, наявність системи стримань і противаг; верховенство і пряма дія конституційного закону; правова організація системи органів державної влади; єдність прав і обов'язків громадянина; наявність розвинутого громадянського суспільства; відповідність внутрішнього законодавства принципам і нормам міжнародного права.

Теорії про засоби і методи діяльності держави.

Теорія «техногенної держави». Її прихильниками були Г. Кан, П. Холл, М. Ришоньє, Е. Тоффлер й ін. Основу цієї теорії визначили успіхи багатьох країн світу в освоєнні та використанні технічних засобів, у т.ч. радіоелектроніки. Її прихильники вважають, що подальший розвиток техніки дозволить по-новому вирішувати багато завдань державного управління: наприклад, можна буде проводити опитування громадян або голосування (референдум) із використанням радіотелевізійної техніки, комп'ютери ж дадуть можливість приймати

рішення, незалежно від волі окремих осіб і тому справедливі й оптимальні.

Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави.

Теорія конвергенції. Їй присвячені роботи Д. Гелбрейта, Р. Арона, П.О. Сорокіна, А.Д. Сахарова й ін. Дана теорія розглядала взаємний вплив держав двох систем – СРСР і інших країн соціалістичного табору і США, Великобританії й інших країн капіталістичного світу. У результаті робився висновок про те, що відбувається «обмін» (конвергенція) між цими державами. При цьому кожна група запозичає краще. Внаслідок цього відбувається зближення держав за їх сутністю, формах діяльності, організацією тощо. Це повинно привести до того, що через деякий час відмінності втраяться і виникне «постіндустріальна держава» єдиного типу, що буде державою «загального благоденства».

Тема 3. Порівняльне державознавство

§ 1. Форма і типологія держави

На сучасному етапі під **формою держави** розуміють організацію державної влади та її устрій.

Форма держави вказує на особливості устрою та функціонування держави. Вона виступає у трьох аспектах: *по-перше*, як певний порядок утворення та організації найвищих органів державної влади та управління; *по-друге*, як спосіб територіального устрою держави, порядок взаємовідносин центральних, регіональних та місцевих влад; і, *по-третє*, в якості прийомів та засобів здійснення державної (політичної) влади.

Таким чином, форма держави синтезується з трьох основних елементів: форми (державного) правління, форми (державного, територіального) устрою, форми (державного, політичного) режиму.

Типологія – класифікація держав і правових систем по типах, що являє собою об'єктивно-необхідний, закономірний процес пізнання державно-історичного процесу розвитку держави і права.

На цей час існує два підходи до типології держави: цивілізаційний і формаційний.

§ 2. Форма правління

Під **формою правління** розуміють організацію вищої державної влади, в особливості її вищих та центральних органів, структуру, компетенцію, порядок створення цих органів, тривалість їх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні.

Залежно від порядку створення, складу та компетенції розрізняється дві основні форми правління: монархія та республіка.

Монархія – це така форма правління, де вища державна влада належить одноособовому главі держави – монарху, який формально чи фактично формує вищі органи державної влади та управління.

Монархія здійснюється відповідно з трьома принципами, які можна вважати основними ознаками монархії, її відмінними від республіки рисами.

По-перше, принцип безстроковості. Він означає, що монарх не обмежений певним строком у своїх повноваженнях.

По-друге, принцип успадкування трону. Він означає, що монарх займає свій трон у спадок від попередників.

По-третє, принцип непогрішності престолу. Це положення означає, що монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Загалом виділяється два типи монархії: обмежена й необмежена. Необмежена монархія може бути абсолютною, теократичною та деспотичною. В умовах абсолютної монархії влада монарха необмежена, він є вищою посадовою особою держави і самостійно формує уряд. Абсолютний монарх концентрує у своїх руках релігійну та світську (законодавчу, виконавчу, судову) владу при домінуванні останньої. Така форма правління була характерна для Російської імперії XVIII–XIX століть. В умовах теократичної монархії здійснюється зосередження цивільної та духовної влади (при домінуванні останньої) в одних руках. До цього часу теократичні монархії залишились на Тибеті, у Ватикані та деяких ісламських державах (Саудівській Аравії, окремих еміратах Об'єднаних Арабських Еміратів). Деспотія була характерна для держав Стародавнього Сходу та Латинської Америки (так звана «Східна деспотія»). Вона характеризувалася крайнім свавільством в управлінні, повним безправ'ям та підлеглістю деспоту з боку його підданих, відсутністю правових та моральних принципів в управлінні. При цьому деспот зосереджував в своїх руках світську й релігійну владу і проголошувався богом.

Щодо обмеженої монархії, то залежно від **кола повноважень монарха** виділяється два її типи: представницька та дуалістична. В умовах дуалістичної монархії монарх має всю повноту виконавчої, а

також, іноді судової влади, але законодавча влада, як правило, належить парламенту. Сьогодні дуалістична монархія фактично характерна для Марокко, Непалу та деяких інших країн. Представницька ж монархія характеризується тим, що монарх виконує лише представницькі функції (Японія, Великобританія тощо).

Інша класифікація обмежених монархій пов'язана з **джерелом обмеження влади монарха**, тобто тим, хто (чи що) обмежує владу монарха. В цьому випадку монархії бувають трьох типів: станово-представницькою, парламентарною та конституційною. В умовах станово-представницької монархії влада монарха обмежувалася представниками станів. Щодо інших різновидів, то в умовах парламентарної монархії влада монарха обмежена парламентом за відсутності писаної Конституції (Великобританія), а в умовах конституційної монархії влада монарха обмежується писаною Конституцією (Японія, Швеція чи Іспанія).

Довгий час монархія була основною формою правління. Республіка була характерна, як правило, для міст-держав. Залежно від того, хто править у місті-державі, республіки були або аристократичними (Венеція, Спарта), або демократичними (Афіни, Новгород).

Під **республікою** розуміється така форма правління, в якій вища державна влада належить виборним органам, що обираються на певний термін і відповідають перед виборцями та хоча б формально формуються знизу.

Для сучасних республік характерна наявність трьох могутніх владних структур: глава держави, уряд та парламент. Залежно від того, хто формує уряд та кому він підконтрольний, розрізняють парламентську, президентську та змішану республіки.

У парламентських республіках глава держави має обмежене коло повноважень, ведуча роль належить голові уряду. Уряд формується парламентом.

У президентських республіках глава держави одночасно є і головою уряду. Він же формує уряд.

У змішаних республіках глава держави має ширше коло повноважень ніж голова уряду. Уряд підконтрольний і голові держави, і парламенту.

§ 3. Форма державно-територіального устрою та міждержавних об'єднань

Другим елементом форми держави є її територіальний устрій чи, інакше кажучи, форма державно-територіального устрою.

Під **формою державно-територіального устрою** звичайно розуміють територіальну організацію державної влади, співвідношення держави як цілого з її складовими частинами.

Розрізняють дві основні форми державно-територіального устрою: проста (унітарна держава) і складна (федерація та імперія).

Унітарна держава – це єдина централізована держава, адміністративно-територіальні одиниці якої (області, провінції, округи і т.п.) не мають статусу державних утворень і не мають права суверенітету.

Історично склалося так, що унітарна держава може бути як мононаціональною, так і багатонаціональною.

Мононаціональною державою визнається унітарна держава, що не має у своєму складі територіальних автономій.

Багатонаціональною унітарною державою визнається унітарна держава, яка має у своєму складі автономне утворення.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що Україна – багатонаціональна унітарна держава, що складається з власне України та Криму.

Повною протилежністю унітарної держави є федерація.

Федерація (федеративна держава) - це складна союзна держава, частини якої (кантони, землі, штати, республіки тощо), тобто суб`єкти федерації, є державами, або державними утвореннями, що мають право суверенітету.

Як правило, федерація будується на принципах децентралізації.

Існують три основних принципа утворення федерацій: *по-перше*, територіальний, при якому у федерацію об`єднуються території без врахування національних чи етнічних факторів (США – об`єднання держав – Штатів); *по-друге*, національний – об`єднання національних держав (Союзна Республіка Югославія - союз Сербії та Чорногорії); *по-третє*, національно-територіальний, при якому окремі суб`єкти федерації формуються за національним, а інші - за територіальним принципом (Канада, Російська Федерація).

На сьогодні перевага віддається класифікації федерації **залежно від рівності прав та обов`язків** у її суб`єктів на симетричну та асиметричну. До симетричних відносяться федерації, у яких права та обов`язки суб`єктів рівні (США складається із рівноправних штатів). До асиметричних - федерації, в яких одні суб`єкти мають більше прав, ніж інші (РФ складається, з одного боку, з республік, а з іншого - з країв та областей).

Імперія – це багатонаціональна держава, утворена шляхом насильницького (рідше – добровільного) приєднання незалежних досі держав або їх частин.

Система державних органів імперії досить централізована. Представники імперської влади (намісник, губернатор) користуються на місцях практично необмеженою владою. Їх основним завданням є протидія будь-яким проявам сепаратизму, прагненню до автономії чи суверенітету. Допускається створення органів місцевого самоврядування, однак їх компетенція обмежується вирішенням малозначущих питань.

Деякі правознавці вважають, що існує ще одна складна форма державно-територіального устрою – конфедерація.

Конфедерація є союзом декількох незалежних держав, які об'єдналися задля проведення спільної політики у певних сферах.

Кожна з означених держав, які стали членами конфедерації може мати власний державний устрій. Тому приналежність її до форми державного устрою є не дуже коректною. Скоріше вона належить до так званих форм міждержавних об'єднань. Хоча слід зазначити, що у офіційній назві термін «конфедерація» може бути присутнім (Швейцарська конфедерація).

Конфедерація – сама жорстка з форм міждержавних об'єднань, що існують в цей час. Крім конфедерації існують ще декілька форм такого об'єднання: співдружність і спілка.

Співдружність можна розуміти як аморфне, організаційне об'єднання держав, що характеризується наявністю загальних ознак, певною мірою однорідності.

Вищевказаними ознаками можуть бути економіка, право, мова тощо.

Спілка - це союз держав, створений на основі міждержавного договору.

§ 4. Загальна характеристика політико-державного режиму

Політико-державний режим – це сукупність прийомів, методів та засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, за допомогою яких держава регулює відносини між людьми.

Політико-державний режим складається, щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність.

Перший компонент, що складає зміст поняття “політико-державний режим” – це права і свободи особи, пріоритетний тип її

політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. Сутність політико-державного режиму визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави чи права особи, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент змісту “політико-державний режим” має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади, способом формування органів державної влади, кількістю правлячих суб'єктів, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Третій компонент політико-державного режиму – це методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних, політичних і правових конфліктів.

Виходячи зі сказаного, теорія держави і права виділяє декілька видів політико-державного режиму.

Найпоширенішою з них є розділ політико-державних режимів на демократичні та антидемократичні. Раніше до антидемократичних режимів належали тиранічні, які були засновані на одноособовому правлінні. При цьому влада тирана часто встановлювалася насильницьким шляхом, через захоплення влади та усуненням законної влади з допомогою державного перевороту. Тиранія була характерна для деяких полісів Еллади. Зараз на зміну тиранічному режиму прийшли інші різновиди антидемократичних режимів: авторитарний та тоталітарний.

Однак поділ політико-державних режимів на демократичні та антидемократичні є не дуже коректним. Насамперед тому, що у цьому випадку демократія стає ідеалом, а держава з так званим антидемократичним режимом одностайно вважається якоюсь «Імперією Зла». У цьому випадку поділ на демократичні та антидемократичні політико-державні режими веде до створення чорно-білих полюсів.

Інша класифікація політико-державного режиму пов'язана з відносинами між владою та народом, мірою свободи, що надана народу владою та перевагою вертикальних чи горизонтальних зв'язків у суспільстві. У цьому випадку виділяється ліберальний політико-державний режим. Для нього характерно те, що взаємовідносини між владою та народом характеризуються взаємною критикою. В той же час розширюється ступінь свободи, дозволяється все, крім насильницького повалення влади і, як наслідок, дозволено створення будь-яких організацій, крім тих, які прагнуть до насильницького

повалення існуючого ладу. СРСР у період президентства М.С. Горбачова характеризувався саме як держава з ліберальним політико-державним режимом.

В цілому ж означена класифікація має певний інтерес, але найкращим є поділ політико-державних режимів залежно від особливостей взаємодії держави і громадянського суспільства, міри проникнення державної влади в інші сфери соціальної дійсності і приватне життя громадян на демократичні, авторитарні та тоталітарні.

§ 5. Демократичний режим

Демократія – така форма організації і здійснення приналежної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю, на правозаконності і рівності громадян перед законом, на встановленні правом взаємної відповідальності держави й особистості.

Ознаки демократичного режиму:

1. Населення країни приймає участь у формуванні і здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум й вибори) та представницької демократії (через обрані органи типу парламентських).
2. Рішення приймається більшістю з урахуванням інтересів меншості.
3. Існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою.
4. Наявність правової держави.
5. Виборність та змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їхня підзвітність виборцям.
6. Гласність, свобода засобів масової інформації від цензури.
7. Легітимність державної влади.
8. Діяльність “силових” структур (поліція, органи безпеки, армія тощо) регламентується законом, знаходиться під демократичним контролем суспільства і використовується лише за прямим призначенням.
9. Домінують методи компромісу, переконання, узгодження, а методи примусу і насильства вкрай звужені.
10. У найважливіших сферах суспільного життя панує закон.
11. Реальна дія принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.
12. Стосовно господарських суб’єктів і громадян діє принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”.

13. Політичний плюралізм.
14. Проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина.

Передумови демократії:

I. Економічні.

1. Економічна свобода особи – демократія встановлюється, коли особа стає економічно незалежною від держави.
2. Рівність усіх форм власності і їхня однакова охорона і захист із боку держави – демократія настає, коли держава реально (а не на папері) охороняє і захищає всі форми власності.

II. Політичні – демократія настає, коли:

1. Народ реально визнається суб'єктом державної (політичної) влади.
2. Виникає реальна можливість громадян брати участь у формуванні органів державної влади і здійснювати контроль над їх діяльністю.

III. Ідеологічні – демократія можлива, коли у суспільстві є:

1. Плюралізм думок.
2. Свобода для засобів масової інформації.

IV. Державно-правові – конституційне закріплення:

1. Прав і свобод людини і громадянина.
2. Принципу поділу влади.
3. Рівності всіх перед законом і судом.
4. Інших положень.

Щодо демократичних політико-державних режимів, то вони, як правило, принципом свого існування обирають гасло Великої Французької буржуазної революції «**Свобода, рівність, братерство!**». *За цим гаслом* вони поділяються на ліберальні та соціальні. До країн з ліберально-демократичним політико-державним режимом відносяться демократичні держави, які на перше місце ставлять свободу, у тому числі свободу підприємницької діяльності. Щодо соціал-демократичних політико-державних режимів, то тут на перше місце ставиться рівність, навіть якщо для цього потрібно обмежити свободу.

Соціальне призначення демократії виявляється в її **функціях** – основних напрямках її впливу на суспільні відносини з метою рішення завдань найбільш ефективною організацією і функціонування органів державної влади.

Класифікація функцій:

- I. З точки зору взаємодії держави і суспільства, політичної системи і держави.

1. Самоорганізація населення країни в єдину органічну цілісність, що виявляється в організаційних зв'язках між різними суб'єктами демократії.
  2. Забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів політичної системи, багатопартійності, що сприяє налагодженню нормальних зв'язків між державою й іншими суб'єктами демократії (політичними партіями, громадськими організаціями).
  3. Забезпечення діяльності держави в напрямку більш оптимального служіння суспільству.
  4. Виховання в громадян високої правової і політичної культури.
- II. Власні функції демократії.
1. Установча (конкурс, вибори).
  2. Оптимізація державних рішень (вивчення суспільної думки).
  3. Контроль (наприклад, над депутатами).
  4. Охорона (державна охорона і захищає своїх громадян).

§ 6. Авторитарний режим

Авторитарний режим (від *лат. autoritas* – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як політико-державний режим, у якому політична влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

Ознаки авторитарного політико-державного режиму:

1. Автократизм (самовладдя) або невелика кількість носіїв влади. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво.
2. Ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.
3. Роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати.
4. Суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом із яким можуть використовуватися і позасудові органи.
5. Зберігається часткова цензура, існує свого роду напівгласність.
6. Відсутність єдиної ідеології.
7. Права і свободи людини і громадянина, головним чином, проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті.
8. Необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам.
9. Державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає за власним розсудом.

10. Громадянина позбавлено гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою.
11. Реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного керівництва домінують командні, адміністративні.
12. «Силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Найчастіше вони використовуються в суто політичних цілях.
13. Державна монополія на політику, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції.
14. Відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це спостерігається в умовах тоталітарного політико-державного режиму. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери (насамперед, в економіку).
15. Звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню.

Класифікація авторитарних політико-державних режимів залежно від **мети їх встановлення**:

1. *Модернізаційний* – метою є проведення політико-правової і соціально-економічної модернізації (Індонезія при Сухарто, Південна Корея, Російська імперія за часів Петра I).
2. *Стабілізаційний* – метою є стабілізація становища в державі в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримка статус-кво в державі (V Республіка у Франції при де Голлеві, Туреччина в часи президентства генерала Егерта, більшість необмежених та дуалістичних монархій).
3. *Тиранічний* – метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення власних потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного).
4. *Деструктивний* – метою є абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи, свободи ЗМІ тощо (влада А. Піночета Угарте в Чилі у 1973 – 1988 роках).

§ 7. Тоталітарний режим

Тоталітарний режим (лат. **totalitario** – весь, цілісний) характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та пануючій ідеології.

Ознаки тоталітарного політико-державного режиму:

1. Держава прагне до глобального панування над всіма сферами суспільного життя, до всеохоплюючої влади.
2. Суспільство практично повністю відчужено від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, адже становить масову соціальну базу режиму у якості суспільно-політичного руху.
3. Монопольний державний контроль над релігією, культурою, засобами масової інформації, економікою тощо.
4. Абсолютна законодавча регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі “заборонено все, що прямо не дозволено владою”.
5. Державна влада формується бюрократичним способом, через закриті для суспільства канали, оточена таємним ореолом і недоступна для контролю з боку народу.
6. Домінуючим методом управління стає насильство, примус, репресії та терор, заснований на тотальному та перманентному насильстві.
7. Панування однієї партії, фактичне зрощення її професійного апарату з державою (так звана однопартійна політична система), заборона опозиції.
8. Права і свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, гарантії їх реалізації відсутні.
9. Економічною основою режиму виступає майно, що знаходиться в общинній, монополістичній чи державній власності.
10. Наявність однієї офіційної ідеології, фактичне усунення плюралізму. Ця моністична (тобто єдина, пануюча, не припускаючи плюралізму) ідеологія виходить виключно від пануючої партії та не терпить ніякої опозиції чи критики. При цьому існує наявність особистої ролі пропаганди та фактична відсутність демократичних інститутів, в результаті чого відбувається тотальне відчуження індивіду від влади (наприклад, переслідується церква).
11. Централізація державної влади на чолі з диктатором та його оточенням – так званий принцип «вождізму», в умовах якого вождь обов'язково повинен бути лідером харизматичного типу.
12. Непідконтрольність державних репресивних органів суспільству.
13. Відсутність правової державності та громадянського суспільства, антикапіталізм.
14. Державна влада здійснюється за своїм розсудом, без урахування думки більшості. Вона суперечить демократичним механізмам, інститутам та нормам.

Залежно від *тоталітарної ідеї* тоталітарні політико-державні режими поділяються на:

1. *Соціальний* – опирається на соціально-класову ідеологію (СРСР за часів Й. Сталіна та КНР за часів Мао Цзедуна).
2. *Національний* – опирається на національно-расову ідеологію (фашистська Італія та націонал-соціалістична Німеччина).
3. *Релігійний* – опирається на релігійну ідеологію (ісламський фундаменталізм в Ірані за часів аятоли Хомейні та в талібському Афганістані).

§ 8. Цивілізаційний підхід до типології держави

Цивілізаційний підхід з них ґрунтується на віднесенні держави до певного типу цивілізації.

Цивілізація – це соціокультурна система, що включає в себе соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, його етнічні і релігійні основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особи.

Більшість вчених вважають, що цивілізація є синонімом культури. Остання означає рівень і ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, а також епоху деградації і занепаду культури в протизагу її цілісності й обмеженості. В результаті ж того, що культура має безліч визначень, виникає можливість говорити про самі різні варіанти цивілізаційної типології. зокрема:

- східний, західний і змішаний (проміжний) тип держави;
- європейський, азіатський і північноамериканський тип держави;
- стародавній, середньовічний і сучасний тип держави;
- аграрний, індустріальний і інформаційний тип держави;
- селянський, промисловий і науково-технічний тип держави;
- доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний тип держави;
- локальний, особливий і сучасний тип держави.

Сутність формаційного підходу до типології держави визначається суспільно-економічною формацією.

Суспільно-економічна формація являє собою *історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва і виступаючий як найважливіший щабель поступального розвитку людства.*

Відповідно до формаційного підходу розрізняються наступні типи держав:

- рабовласницький;
- феодалський;

- буржуазний;
- соціалістичний.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити два моменти:

1. Тут не виділяється те головне, що характеризує державу – приналежність політичної влади.
2. Недостатня розробка даної типології, про що свідчить множинність основ для виділення самих цивілізацій і, відповідно, типів держави. Не випадково, що в роботах, які базуються на даному підході, розгляд конкретних типів держави, їхньої зміни йде відповідно до формаційного підходу, а про цивілізаційні типи говориться мимохідь.

Зараз сучасна наука використовує типологію, засновану на формаційному підході. Цивілізаційний підхід служить лише свого роду доповненням цієї типології.

Розглянемо аграрний, індустріальний та інформаційний тип держави.

Аграрний тип держави існував декілька тисячоліть. Він характеризується тим, що земля в ньому була основою економіки, життя, культури, родинної структури та політики. В кожній з держав аграрного типу життя було організовано навколо села. В кожній з цих держав існував простий розподіл праці та невелика кількість чітко визначених каст та класів: знать, духовенство, воїни, раби чи кріпаки. Влада, як правило, була авторитарною. Становище людини у житті визначалося лише фактом його народження. В усіх аграрних цивілізаціях економіка була децентралізованою тому, що суспільство виробляло більшість з того, що потрібно було людям для існування. В державі аграрного типу ніколи не поставало питання щодо того, кому належить влада, хто всім розпоряджається. Адже, як зазначав відомий соціолог Е. Тоффлер: “Знаходячись під владою королів чи шаманів, вождів, богів сонця чи святих, люди здебільшого не мали сумнівів щодо того, хто має право і можливість розпоряджатися ними... Кожна людина знала, кому вона підкоряється”.

Індустріальний тип держави існував майже 300 років, коли в 1650–1750 рр. розпочалася промислова революція в Англії. Для індустріальної цивілізації були характерними: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація. Економіка опирається на вичерпну енергетику: нафта, газ, вугілля тощо з’являється технократія. Саме вона, ставши урядом, стимулювала розвиток залізниць, побудову портів, автострад, каналів тощо. Вона створила адекватну систему комунікацій: пошту,

телеграф, телефон. Саме вона стандартизувала торгівлю за рахунок вироблення єдиних тарифів та мір. Вона зруйнувала велику родину (свого роду рід) і створила так звану нуклеарну родину: батьки й діти, викинувши з родини інших родичів. Влада в державі індустріального типу належала саме технократам. Тепер і президенти, і королі, і міністри вважали себе не державними і політичними лідерами, а скоріше менеджерами. Державна ж бюрократія нагадувала піраміду. З'являються національні держави.

Інформаційний тип держави розпочався десь в середині ХХ століття. Для інформаційної цивілізації характерними є десинхронізація, децентралізація, злам чітких стандартів у виробництві та житті, перехід до універсалізації знань тощо. Основним багатством тепер визнаються знання та інформація. Економіка опирається на енергетику, що має здатність відновлюватись: Сонце, вітер, хвилі тощо. Державна ж бюрократія все більшою мірою переймає матричний устрій. Національні держави поступово ліквідуються, їм на заміну йде глобалізм.

Розглянемо азіатський, європейський і північноамериканський типи держав.

Азіатський тип держави характеризується наступними рисами:

1. У минулому усі вони були необмеженими монархіями, деспотіями; мали потужний чиновницький апарат; в основі їхньої економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва («влада – власність»), а приватна власність мала другорядне значення.
2. Азіатське суспільство було застійним, стагнаційним: протягом століть, а іноді і тисячоріч воно практично не розвивалося.
3. Внутрішнє життя ґрунтувалося на релігії, етиці, традиціях.
4. Зміна одного державного ладу іншим здійснювалася поступово, за допомогою повільної еволюції.

Європейський тип держави характеризується наступними рисами:

1. Поділ світської і релігійної влади. Визначальна роль приватної власності відносно державної.
2. Бурхливий, стрибкоподібний розвиток європейського суспільства.
3. Зміна одного державного ладу іншим здійснюється за допомогою потрясінь (Велике переселення народів, революції).

Північноамериканський тип держави (США, Канада) характеризується тим, що у своєму розвитку він минав періоди класичного рабовласництва і феодалізму. Розвиток йшов як за допомогою реформ, так і за допомогою потрясінь (громадянська війна в США).

§ 9. Формаційний підхід

В основі такого підходу лежить поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних, найважливіших рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражає їхню класову сутність (а також сукупність держав, що відносяться до однієї суспільно-економічної формації і мають єдину класову сутність).

Розрізняється п'ять типів суспільно-економічної формації (СЕФ): первісна, рабовласницька, феодальна, буржуазна і комуністична.

Первісна СЕФ характеризується відсутністю держави в цей період. Однак саме на цьому етапі відбувається формування пізньородового типу держави, коли починає зароджуватися розшарування первісного суспільства: виділяються вожді, старійшини, дружина, служителі культу. Однак, це виділення носить разовий, випадковий характер.

В період **рабовласницької** СЕФ формується рабовласницький тип держави. Одним із найважливіших його принципів виступає існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Раби і рабовласники є основними класами рабовласницького суспільства. Це – класи-антагоністи. Рабовласники мали усі права, раб же вважався одушевленою річчю. Основною формою правління була республіка (Афіни, Спарта, доімперський Рим). Класична марксистська теорія, що найбільш повно розробила проблеми формаційного підходу до типології держав, об'єднувала держави Східної деспотії (для якої характерною була монархія) і рабовласницькі держави Середземномор'я (Рим і Елладу) в одне загальне поняття рабовласницьких держав. Сучасна теорія держави їх розділяє. Рабовласницький етап розвитку держави повалився разом із падінням Римської імперії під ударами варварських союзів племен в епоху Великого переселення народів.

Наступний тип СЕФ зветься **феодальним**. Умовно феодальну СЕФ Західної Європи можна розділити на наступні епохи:

1. Епоха Темних століть (V–XV століття).
2. Епоха Відродження і Реформації (XVI–XVII століття).
3. Епоха Просвітництва (XVIII століття).

Для *епохи Темних століть* було характерно створення централізованої феодальної держави і її наступне роздроблення (це було пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодальній знаті за службу). Одним із найважливіших принципів феодального типу держави і права в цю епоху був принцип васального підпорядкування, принцип відповідності об'єму і характеру політичної влади розмірам землі. Васальне підпорядкування здійснювалося відповідно до принципу «Васал мого васала – не мій васал!».

Це соціальне явище отримало назву феодальних сходів.

В епоху *Відродження* і наступної *Реформації* відбувається об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. В епоху Відродження (Ренесанс) феодальні сходи руйнуються і принцип «Васал мого васала – не мій васал» іде в минуле. Саме поняття Ренесансу пов'язано з теорією, що на цей період доводиться відродження (Ренесанс) античного мистецтва. На наступний період Реформації (епоху релігійних війн між католиками і протестантами) доводиться зародження абсолютної монархії. Остаточне ж її оформлення настає в епоху *Просвітництва*.

Для феодальної держави був характерним поділ суспільства на два основних класи: феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли феодальні повинності (панщина, оброк).

Феодальний характер власності на землю, як основного засобу виробництва, визначив ту обставину, що феодальні держави (в основному) виникали й існували як монархії. У незалежних (вільних) містах, де панувало купецтво і власність була приватною, існувала республіканська форма правління (міста-республіки Новгород, Псков, Венеція, Генуя тощо).

Для **буржуазного** типу держави був характерним принцип формально-юридичної рівності громадян перед законом. Станова нерівність замінювалася нерівністю соціальною. Виникли два основних класи: буржуазія і пролетаріат.

У своєму розвитку буржуазна держава пройшла (на даний момент) наступні етапи:

1. Етап первинного накопичення капіталу.
2. Етап індустріалізації.
3. Етап імперіалізму.
4. Етап постіндустріального суспільства.

Для перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий ценз, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення.

В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборча компанія «по кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Четвертий етап триває і сьогодні. Для нього характерно поступове акціонування економіки. Пролетаріат підвищує свою кваліфікацію і стає частиною т.зв. «середнього класу» – класу власників, гаранта стабільності в суспільстві. Антагонізм між пролетаріатом і буржуазією іде в минуле.

Соціалістична держава характерна для першого етапу комуністичної СЕФ – соціалізму. У ньому немає антагоністичних класів. Офіційно класів три: робітники, селяни, інтелігенція. Утім, останню іноді називають прошарком, а не класом. На сьогодні збереглося три соціалістичних держави: КНР, КНДР, Республіка Куба. Для соціалізму характерна державна власність на засоби виробництва і заперечення головної ролі приватної власності.

Тема 4. Сутність держави

§ 1. Загальна характеристика державної влади

Загальна характеристика влади.

Влада – це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій.

Категорія *здатності і можливості* означає *уміння, основу або фізичну здатність* здійснювати владу.

Уміння – наявність у того, хто має владу необхідних навиків для її здійснення.

Основа – наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна обпертися.

Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки у певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу).

Фізична можливість – відсутність у того, хто має владу перешкод, зв'язаних із здоров'ям, що здатні перешкоджати цій особі здійснювати владу.

Структура влади складається з трьох елементів:

Інтерес – особа зацікавлена в отриманні влади.

Інтерес може виявлятися подвійно: *влада заради влади* (характерно для правління Гая Юлія Цезаря) і *влада заради досягнення мети* (характерно для правління В. І. Леніна, що прагнув до світової революції і побудови комунізму).

Воля – здатність досягти влади.

Сила – здатність утримати владу.

Виділяється три різновиди сили:

1. Сила авторитету – особиста харизма лідера;
2. Сила прямого примусу – насильство над людьми (терор);
3. Ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

Державна влада та методи її здійснення.

Усе вищесказане відноситься до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Елементом політичної влади є влада державна.

Державна влада – здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Це визначення можна вивести з визначення самої влади.

Методами здійснення державної влади признаються ті прийоми, за допомогою яких відбувається це нав'язування.

Традиційно теорія держави і права виділяє два методи здійснення державної влади:

Переконання – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в неї поглядів і уяв, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, що піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент правий.

Державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу із метою примусити її діяти з волі пануючого суб'єкта, в інтересах держави.

Державний примус буває двох типів:

Правовий примус – державний примус, вид і міра котрого строго визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

Наприклад, кримінальна відповідальність за скоєне навмисне вбивство.

Неправовий примус – державна сваволя.

§ 2. Основа і прояви державної влади

Економічна, соціальна і морально-ідеологічна основа державної влади.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності

Її становить національний дохід, валютний резерв, податки тощо.

Соціальною основою державної влади є суспільство з його класами і соціальними групами.

В будь-якій країні діють соціальні верстви, що підтримують державну владу.

Морально-ідеологічною основою державної влади служать уяви у суспільстві про державну владу, як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності.

Ця основа забезпечується пануючою в суспільстві ідеологією і виявляється в легітимності державної влади.

Державна влада й ідеологія.

Державна влада, що спирається лише на насильство і примус не міцна і недовговічна. Тому вона об'єктивно потребує ідеології

Ідеологія – система ідей, тісно пов'язаних з інтересом пануючого суб'єкта.

Існує два головних види ідеологій:

Релігійна – заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані й Афганістані; синтоїзм у Японії).

Світська – заснована на пануючих у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів (світле комуністичне майбутнє, Велика Американська Мрія).

Легітимність і легальність державної влади.

Легітимність – це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

В даному випадку категорія законності влади передбачає її утворення відповідно до процедури, що передбачена правовими нормами.

Нелегітимна влада визнається *узурпаторською*.

Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень.

Прикладом узурпації є Чилі в період дії хунти генерала Піночета.

Юридичним виразом легітимності влади служить її **легальність**, тобто нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності.

§ 3. Єдність і поділ влади

З'єднання влади – це об'єднання законодавчої та виконавчої (а іноді й судової) влади у одному органі. Приймаючи закон, такий орган сам стане організовувати його виконання.

Принцип з'єднання влади має ряд позитивних моментів:

1. Забезпечує оперативне вирішення будь-яких питань.
2. Виключає можливість перекладати відповідальність і провину за помилки на інші органи.
3. «Звільняє» від боротьби з іншими органами за об'єм владних повноважень.

Однак, таке з'єднання веде до всевладдя і безконтрольності.

Принцип поділу влади – це раціональна організація державної влади в демократичній державі, при якій здійснюється гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримань і противаг.

Державна влада при цьому ділиться на:

1. *Законодавчу* (парламент) – прийняття законів і бюджету.
2. *Виконавчу* (президент і уряд) – оперативне вирішення проблем, організація виконання законів, право вето.
3. *Судову* – функція арбітра в суперечках про право.

Поділ влади є функціональною ознакою правової держави. Це обумовлено:

- I. Самою необхідністю поділу повноважень.
- II. Тим, що державі властива агресивність.
- III. Системою стримань і противаг, на яку впливають:
  1. Зовнішні чинники (інші держави, політичні партії й руху тощо).
  2. Розподіл повноважень
  3. Поділ функцій держави.
  4. Різні терміни функціонування різних державних органів.
  5. Особливі повноваження судової влади.

§ 4. Функції і механізм держави

Функції держави.

Функціями держави визнаються основні напрямки її діяльності.

В умовах СРСР існувала класифікація функцій держави, залежно від причин їх виникнення:

1. Ті, що впливають з класових протиріч.
2. Ті, що впливають з потреб суспільства.

Зараз переважаючою стала класифікація функцій держави за їх спрямованістю на:

I. Внутрішні – спрямовані в середину країни.

1. Охорона форм власності.
2. Охорона правопорядку.
3. Охорона навколишнього природного середовища.
4. Економічна.
5. Соціальна.
6. Інші (наприклад, розвиток науково-технічного прогресу).

II. Зовнішні – спрямовані за межі країни.

1. Військова.
2. Взаємовигідна торгівля.
3. Підтримка миру.
4. Дипломатична.
5. Інші (прийняття участі у вирішенні глобальних проблем сучасності: боротьба з міжнародною організованою злочинністю та тероризмом, вирішення проблем екологічного та демографічного характеру тощо).

Колись для СРСР були характерні наступні зовнішні функції:

1. Всебічна допомога соціалістичним країнам.
2. Підтримка національно-визвольного руху.

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

Розрізняються наступні форми реалізації функцій держави:

1. **Правова форма** – відображає зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й у рамках закону.

а) *Правотворча діяльність* – підготовка і створення нормативно-правових актів, без яких реалізація інших функцій держави практично неможлива.

б) *Правовиконавча діяльність* – від неї залежить: чи будуть закони й інші нормативно-правові акти реалізовані чи вони залишаться лише на папері.

в) *Правоохоронна діяльність* – владна оперативна і правозастосовча діяльність по охороні правопорядку, прав і свобод громадян тощо.

2. **Договірна форма.** Це можуть бути конституційні й міжнародні договори.

3. **Неправова форма** – організаційно оформлена робота в процесі здійснення функцій держави (ознайомлення з заявами громадян).

Методи здійснення функцій держави різноманітні. Так, виконуючи охоронну функцію, держава використовує методи переконання і примусу.

Механізм держави.

Зв'язок між функціями держави та її механізмом нерозривна і пряма. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підбудовуватися до його функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві беруть верх функції, що впливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план, такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Механізм держави – це цілісна ієрархічна система державних органів і установ, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Структура механізму держави мінлива і різноманітна. На наш погляд, в механізм держави включаються: *державні підприємства* (господарчі суб'єкти, що забезпечують економічну основу державної влади), *державні установи* (структури, що не мають владних повноважень, але виконують загальносоціальні функції в сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. Наприклад, державна школа) і *державні органи*, що складаються з органів управління і органів примусу.

До **органів управління** відносяться: вищі органи держави (представницькі, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми, губернатори, голови адміністрації, місцеві ради народних депутатів тощо).

До **органів примусу** відносяться: органи правопорядку, суд, прокуратура, а також силові структури (армія, поліція, розвідка). Останні виконують рішення вищих органів держави, використовуючи, в тому числі, методи примусу.

Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави.

Іноді механізм держави ототожнюють з бюрократією. Більше того, бюрократію та бюрократизм вважають однозначними явищами. Але це не зовсім так.

Бюрократія – це система державних інститутів і посад, а також осіб, професійно зайнятих управлінською діяльністю. Як соціальна група, бюрократія персоніфікує державний порядок, уособлює управлінські структури суспільства і має певні характерні ознаки, що прямо залежать від конкретного політико-державного режиму. В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гарантія стабільності в суспільстві. На Заході бюрократію розуміють як формальну модель організації, “раціональну” форму державної організації та управління суспільством, що забезпечує максимум продуктивності та ефективності дії управлінських структур. Таким чином, можна дати наступне визначення бюрократії:

Бюрократія – це раціональна організація державного управління, діяльності державного апарату на основі панування загальнообов'язкових регламентованих процедур, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

На відміну від бюрократії, **бюрократизм** – хвороба суспільства, що означає влада «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – **владу апарату, відірваного від народу.**

Цим терміном позначається сукупність негативних явищ в діяльності державного механізму. – неухважного ставлення до інтересів і потреб простих людей, канцелярських методів роботи, тяганини, кар'єризму, формалізму, прагнення до привілеїв тощо.

Якщо чітку бюрократію можна вітати, то з бюрократизмом потрібно боротися. Методи боротьби різні (наприклад, критика).

Механізм держави часто ототожнюють з апаратом держави. Однак це уявляється не зовсім вірним. **Апарат** держави – це, скоріше, сукупність державних органів. Державні установи та підприємства до нього не включаються.

§ 5. Державний орган

Державний орган – це ланка (елемент) механізму держави, що бере участь у здійсненні функцій держави і наділений для цього владними повноваженнями.

Ознаки державного органу:

1. Орган держави – частина єдиного механізму держави, міцно пов'язана з іншими.
2. Орган держави складається з державних службовців.
3. Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо.
4. У органа держави є **компетенція** – владні повноваження певного змісту та об'єму. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави.
5. Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їх виконання.
6. Для здійснення своєї компетенції орган держави має свою матеріальну базу фінансується з бюджету.
7. Орган держави активно бере участь у реалізації функцій держави.

Класифікація органів держави:

- I. За способом виникнення.
  1. Первинні – виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави).
  2. Похідні – створюються первинними органами (прокуратура, уряд).
- II. За об'ємом владних повноважень.
  1. Вищі – державна влада загалом поширюється на територію всієї держави.
  2. Центральні – державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері.
  3. Місцеві – державна влада поширюється на певну адміністративно-територіальну одиницю (виконком).
  4. Міжтериторіальні – територія, на якій здійснюються владні повноваження, не співпадає з адміністративно-територіальними одиницями (митниця, управління залізниць тощо).
- III. За широтою компетенції.
  1. Органи загальної компетенції – правомочні вирішувати широке коло питань.
  2. Органи спеціальної компетенції – спеціалізуються на виконанні якоїсь однієї функції.
- IV. За способом формування.
  1. Виборні (парламент)
  2. Призначувані (прокурор).
- V. За принципом поділу влади.

1. Законодавчі органи – організують прийняття законодавчих актів (парламент).
  2. Виконавчі органи – організують виконання законів (уряд).
  3. Органи правосуддя (суд).
  4. Глава держави (монарх, президент).
- VI. За порядком прийняття рішення.
1. Колегіальні (парламент).
  2. Одноособові (президент).

Тема 5. Норма права

§ 1. Поняття і класифікація соціальних норм.

Соціальні норми – загальні правила поведінки людей, колективів, соціальних груп; правила поведінки в суспільстві.

Класифікація соціальних норм:

- I. За способом встановлення і забезпечення.
  1. Норми моралі – правила поведінки, засновані на уявах про справедливість, несправедливість, добро, зло, честь, совість, які виникли в суспільстві і були забезпечені силою суспільної думки.
  2. Звичай – правила поведінки, що склалися історично і дотримувались у силу звички (традиції, етикет).
  3. Норми права – встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові, формально-визначені, типізовані правила поведінки, що дають учасникам регульованих відносин суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що покладені на них.
  4. Корпоративні норми – норми, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями) і підтримані владою суспільних об'єднань.
  5. Релігійні норми – правила, встановлені різними віросповіданнями й обов'язкові для віруючих (Старий Завіт, Новий Завіт, Коран, Сунна, Талмуд, Авеста, релігійні книги буддистів, даосів тощо).
- II. За змістом сфери регульованих відносин.
  1. Політичні норми – норми у сфері політики, тобто правила боротьби за владу.

2. Організаційні норми – регулюють організаційні питання.
  3. Естетичні норми – норми, що регулюють поняття краси.
- III. За способом утворення.
1. Норми, що носять стихійний характер.
  2. Норми, що носять свідомий характер.
- IV. За способом закріплення і вираження.
1. Усні норми.
  2. Письмові норми.

§ 2. Поняття норми права

Під нормою права розуміється загальнообов'язкове формально-визначене правило поведінки, встановлене і забезпечене суспільством і державою, закріплене й опубліковане в офіційних актах, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їхніх учасників.

Ознаки норми права:

1. Норма права закріплює міру свободи волевиявлення і поведінки людини.
2. Це форма визначення і закріплення прав і обов'язків.
3. Норма являє собою правило поведінки загальнообов'язкового характеру.
4. Це формально-визначене правило поведінки.
5. Норма права є правило поведінки, гарантоване державою.
6. Вона має якість системності.

§ 3. Співвідношення права і моралі

Загальні риси права і моралі:

1. Є надбудовою над економічним базисом.
2. Мають нормативний зміст.
3. Є регулятором суспільних відносин.
4. Реалізуються в більшості випадків добровільно.
5. Внутрішній гарант реалізації – совість людини.

Відмінні риси права і моралі:

1. Право виникає разом із державою, а мораль виникла раніш права.
2. Право складається з норм (правил поведінки), а мораль має більш складну структуру.

3. Право характеризується конкретністю, визначеністю, а мораль – більш широким змістом.
4. Право забезпечується можливістю державного примусу, а мораль – звичкою або силою суспільної думки.
5. Правом заздалегідь регламентовані конкретно міри і форми примусу, чого немає в моралі.
6. Право надає всебічну оцінку поведінки лише правопорушника, а мораль – будь-яку поведінку людини.
7. Право відмирає разом із державою, а мораль залишається в будь-якому суспільстві.

§ 4. Структура норми права

Структура норми права є логічно погоджений її внутрішній зміст, обумовлений фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах.

Структура норми права складається з трьох елементів:

1. **Гіпотеза** – елемент структури, що вказує на конкретні життєві обставини (умови) при наявності або відсутності котрих і реалізується норма.
2. **Диспозиція** – елемент структури, що містить саме правило поведінки, відповідно до якого повинні діяти учасники правовідносин.
3. **Санкція** – елемент структури, що вказує на несприятливі наслідки, що виникають у результаті порушення диспозиції норми права.

Конкретний нормативно-правовий акт не завжди містить усі три елементи структури одночасно. Так, у цивільно-правових актах є гіпотеза і диспозиція, а санкції складають окремі нормативно-правові акти; кримінально-правові акти містять диспозицію і санкцію, а гіпотеза – доля Загальної частини КК.

§ 5. Види правових норм

- I. За суб'єктами правотворчості.
  1. Норми права, що виходять від держави (від вищих і місцевих органів державної влади і управління).
  2. Норми права, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства (рішення, прийняті на референдумі).

- II. За соціальним призначенням і роллю в правовій системі.
1. Установчі – норми-принципи (конституційні норми).
  2. Регулятивні – норми-правила поведінки.
    - а) уповноважуючі – надають своїм адресатам право на здійснення будь-яких дій.
    - б) зобов'язуючі – обов'язок зробити якісь дії.
    - в) забороняючі – заборона на скоєння будь-яких дій.
  3. Охоронні – норми-стражі порядку.
  4. Забезпечувальні – норми-гарантії.
  5. Декларативні – норми-оголошення.
  6. Дефінітивні – норми-визначення.
  7. Колізійні – норми-арбітри.
  8. Оперативні – норми-інструменти.
- III. За методом правового регулювання.
1. Імперативні – мають суцільно суворий, владний-категоричний характер, не допускають відхилень у регульованій поведінці (кримінальне, адміністративне право).
  2. Диспозитивні – є присутнім автономний характер, що дозволяє учасникам самим домовитися по будь-якому питанню (цивільне, сімейне право).
  3. Рекомендаційні норми – встановлюють варіанти бажаної для держави поведінки.
- IV. За сферою дії.
1. Норми загальної дії – поширюються на всіх і на всю територію.
  2. Норми обмеженої дії – мають межі, обумовлені територією, часом, суб'єктами.
  3. Локальні нормативні розпорядження – діють у рамках окремих державних, суспільних або приватних структур
- V. За часом.
1. Постійні (Конституція України).
  2. Тимчасові (Закон про Державний бюджет України на 2000 рік).
- VI. За колом осіб.
1. Діють на усіх, хто підпадає під їхню дію (Конституція України поширюється на всіх громадян України).
  2. Діють на чітко позначену групу суб'єктів (Закон про загальний військовий обов'язок в Україні поширюється лише на осіб чоловічої статі).

§ 6. Характеристика правового регулювання суспільних відносин

Можна сказати, що правове регулювання – це врегулювання нормами права певних суспільних відносин. З цього витікає, що предметом правового регулювання є те, що регулює право (трудове право регулює трудові відносини). Як правило право регулює певну сферу суспільних відносин.

Предмет правового регулювання – це певні групи суспільних відносин, що входять у сферу правового регулювання. До них відносяться:

1. Відносини людей щодо обміну цінностями.
2. Відносини щодо владного управління суспільством.
3. Відносини щодо забезпечення правопорядку.
4. Інші правовідносини.

Метод правового регулювання – сукупність прийомів і способів, за допомогою яких право регулює суспільні відносини.

Методи бувають імперативними (характеризується точним дотриманням та субординацією) та диспозитивними (характеризуються можливістю вибору та рівноправністю сторін).

Способи: заборона (не можна робити: вбивати, красти тощо), дозвіл (можна робити: працювати, відпочивати тощо), зобов'язання (повинен робити: берегти природу, платити податки тощо), рекомендації (порада: що і як варто зробити).

Типи: загальнодозвільний (дозволене усе, крім...) і дозвільний (заборонено усе, крім...).

Правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, що виражається у певному поєднанні юридичних засобів і створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права

Прикладами правових режимів є протекціонізм, режим найбільшого сприяння тощо.

Методи, способи і типи правового регулювання, а також правові режими є правовими засобами, за допомогою яких держава здійснює цілеспрямований вплив на поведінку людей і суспільні відносини.

Правове регулювання – це цілеспрямований вплив на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових засобів.

Тема 6. Правотворчість

§ 1. Співвідношення понять «форма» і «джерело» права.

Форма права – це спосіб вираження зовні державної волі, юридичних правил поведінки, спосіб об'єктування правових норм.

Іноді форми зовнішнього вираження норм права називають джерелами права, тим самим ототожнюючи поняття «форми» і «джерела» права. Однак, виходячи з загальноприйнятого значення слова «джерело», як *«усякого початку або підстави, кореня і причини, вихідної точки»*, цей погляд не зовсім вірний, тому що друге поняття ширше першого.

Класифікація джерел права:

Виділяються наступні джерела права:

- I. У матеріальному сенсі – *матеріальні умови життя суспільства, що об'єктивно викликають виникнення права, необхідність правового регулювання і певної державної влади.*
  1. Матеріальні умови життя суспільства.
  2. Форми власності.
  3. Інтереси людей.
- II. Як джерело пізнання – *історичні документи, релігійні погляди, що дійшли до цього часу.*
  1. Тексти законів минулого.
  2. Літописи.
  3. Історичні хроніки.
- III. В ідеологічному сенсі.
  1. Правосвідомість.
  2. Правові вчення.
  3. Юридичні доктрини.
  4. Погляди й ідеї.
- IV. У формальному сенсі – *сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходяться при владі.*
  1. Нормативно-правовий акт.
  2. Правовий звичай.
  3. Юридичний прецедент.
  4. Нормативний договір.

§ 2. Характеристика окремих форм права

Правовий звичай.

Історично першою формою права був правовий звичай.

Правовий звичай – це санкціоноване державою історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло до звички в результаті багатократного повторення тих самих дій і вчинків, що призводять до правових наслідків.

Державне санкціонування відбувається двома способами:

1. *Відсилання до звичаю* – шляхом указівки на звичай у нормативно-правовому акті.
2. Використанням звичаю в якості нормативної основи судового рішення.

В українській правовій системі роль правового звичаю, як джерела права, незначна.

Юридичний прецедент.

Як джерело права був відомий ще в Стародавньому Римі – т.зв. «*преторське право*». Суть його зводилася до того, що воля спеціальної посадової особи (претора) була здатна перебороти перешкоди, встановлені Законами XII таблиць («*квіритське право*»). Претор міг скасувати або змінити будь-який із законів квіритського права.

У сучасних умовах **юридичний прецедент** – судове або адміністративне рішення з конкретної юридичної справи, якому надається сила норми права, і яким керуються при розгляді схожих справ.

Розрізняються наступні види юридичних прецедентів:

1. *Адміністративний прецедент* – джерело права в сфері управлінської діяльності.
2. *Судовий прецедент* – джерело права, що означає визнання в суду правотворчої функції.

Юридичний прецедент поширений переважно в країнах *загального права* – Великобританії, США, Канаді, Австралії, Нової Зеландії й ін.

Нормативний договір.

Ще одним джерелом права є нормативний договір.

Нормативний договір – угода між правотворчими суб'єктами, у результаті якої виникає нова норма права.

Значення нормовстановлюючих договорів признається у всіх правових системах. Однак, на відміну від договорів-угод, дані угоди не носять персоніфікованого, індивідуально-разового характеру, їх зміст складає загальні правила поведінки (норми). На відміну ж від нормативно-правових актів, дані договори – результат угоди

рівноправних суб'єктів з приводу діяльності, що представляє їх загальний інтерес. Найбільше значення нормативний договір має для міжнародного і конституційного права.

§ 3. Поняття і види нормативно-правових актів

Норма права закріплюється в нормативно-правовому акті, що є основним джерелом права в Україні, Росії, Туреччині і країнах континентальної правової сім'ї.

Нормативно-правовий акт можна визначити як офіційний письмовий акт-документ, що приймається у певній процедурній формі компетентним органом у порядку делегованого законодавства або референдуму і містить у собі норми права.

Ознаки нормативно-правового акту:

1. Видається компетентним органом держави або приймається безпосередньо на референдумі.
2. Містить норми права, установлює, скасовує або змінює їх.
3. Володіє юридичною чинністю, що охороняється і забезпечується державою.
4. Має вигляд письмового документу з установленою структурою (розділи, глави, статті, параграфи, пункти) і необхідними атрибутами. До необхідних атрибутів відноситься назва виду нормативно-правового акту (закон, постанова тощо), назва самого нормативно-правового акту (Закон про вибори Президента), дата його вступу в силу тощо. Основним елементом структури є стаття.

Класифікація нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю:

- I. Закони.
  1. Конституційні закони.
    - а) Конституція.
    - б) Закони, що вносять зміни і доповнення до Конституції.
    - в) Закони, необхідність прийняття яких передбачена самою Конституцією.
  2. Звичайні закони.
    - а) Кодифіковані (Кодекси, Основи законодавства).
    - б) Поточні.
- II. Підзаконні нормативні акти. В Україні вони такі:
  1. Укази Президента України.
  2. Постанови Кабінету Міністрів.

3. Накази й інструкції міністерств і відомств.
4. Рішення органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади.

Ознаки закону:

1. Видається тільки вищим представницьким органом державної влади (Верховна Рада) або приймається шляхом референдуму.
2. Регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері економіки, політики, культури тощо.
3. Закон має вищу юридичну чинність, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів.
4. Закон – це акт, прийнятий в особливому порядку.

Варіанти співвідношення статті нормативно-правового акту і норми права:

1. Норма права і стаття нормативно-правового акту збігаються.
2. Декілька норм права включені в одну статтю.
3. Розташування однієї норми в декількох статтях.

§ 4. Межі дії нормативно-правових актів

Існує три різновиди меж дії нормативно-правових актів:

1. У часі.
2. У просторі.
3. За колом осіб.

Говорячи про **дію нормативно-правових актів у часі**, слід мати на увазі наступне:

1. Закон зворотної сили, як правило, не має. Виключення складає кримінальне законодавство, де зворотна сила закону має місце у випадку, якщо новий закон установлює більш м'яке покарання за злочин, ніж закон, що діяв дотепер.
2. Нормативно-правовий акт може втратити силу, але окремі його положення, норми права можуть застосовуватися до фактів, що мали місце під час його дії (*триваючі правовідносини*).

Дія нормативно-правового акту в часі означає, що нормативно-правовий акт набирає чинності з певного часу (після підписання, після опублікування, через певний термін) і припиняє діяти у певний час (після прийняття нового нормативно-правового акту, після закінчення певного терміна дії або при виконанні певної дії).

В залежності від дії нормативно-правового акту в часі, виділяються його наступні категорії:

1. Нормативно-правовий акт, виданий на невизначений термін (Конституція).
2. Нормативно-правовий акт, виданий на певний термін (Закон про Державний бюджет України).

Дія нормативно-правового акту в просторі означає територіальне обмеження його дії, коли нормативно-правовий акт застосовується на тій території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів.

За дією в просторі розрізняються наступні види нормативно-правових актів:

1. Нормативно-правові акти, що діють на всій території держави (включаючи право екстериторіальності, тобто право на територію посольств).
2. Нормативно-правові акти, що діють на визначеній території (суб'єкти федерації, адміністративно-територіальні одиниці).
3. Локальні нормативні акти (діють на рівні міст, селищ, сіл тощо).

Дія нормативно-правових актів за колом осіб означає, що нормативно-правовий акт поширюється на певну категорію громадян.

Існує дві класифікації даної категорії актів:

- I. Дана в міжнародному праві.
  1. Право ґрунту – поширюються на всіх (громадян держави, іноземних громадян і осіб без громадянства)
  2. Право крові – поширюються лише на громадян держави (наприклад, України).
- II. Дана в національному праві.
  1. Поширюється на усіх.
  2. Поширюється на окремі категорії осіб.

§ 5. Поняття правотворчості

Правотворчість – це організаційно оформлена, установлена процедурна діяльність державних органів по створенню норм права або по визнанню правовими сформованих правил поведінки, діючих у суспільстві.

Принципи правотворчості – це основні засади здійснення правотворчої діяльності.

Сучасні принципи правотворчості:

1. Принцип законності – розробка і прийняття нормативно-правових актів із дотриманням правової процедури, що не виходить за межі компетенції органів, які їх приймають, а також відповідність нормативних актів конституції країни і чинному законодавству.
2. Принцип науковості – підготовка і прийняття проекту нормативно-правового акту здійснюється за участю представників різних наук.
3. Принцип використання правового досвіду – будь-який розроблений нормативний акт повинен спиратися на уже відомий позитивний досвід держави і цивілізації в цілому.
4. Принцип демократизму – виявляє прагнення і волю народу (референдум).
5. Зв'язок із практикою.

Види правотворчості:

- I. Традиційна класифікація.
  1. Правотворчість компетентних державних органів і посадових осіб (парламенту, уряду тощо).
  2. Безпосередня правотворчість народу (рішення, прийняті на референдумі).
  3. Санкціонування норм, при якому процес їх створення проходить поза державою (санкціонування державою звичаїв, рішень правлячої партії тощо).
- II. Виходячи з особливостей юридичної природи процесу створення норм права різними органами держави.
  1. Правотворчість вищих органів державної влади (парламенту, уряду, глави держави).
  2. Підзаконна правотворчість (губернаторів, міністерств тощо).

§ 6. Правотворчий процес

Правотворчий процес – це процес створення норм права.

Як правило, правотворчий процес може класифікуватися залежно від видів нормативно-правових актів: процес створення закону (законотворчий процес), процес створення указу, постанови тощо.

Законотворчий процес складається з чотирьох етапів:

- I. *Допроєктний* етап – у суспільстві виявляється потреба у врегулюванні нормами права соціальної проблеми.

- II. *Проектний* етап. Він складається з наступних стадій (тобто етапів, що вирішують проміжні завдання):
1. Внесення в законотворчий орган проекту закону суб'єктом законодавчої ініціативи.
  2. Розгляд проекту закону в комісіях і комітетах законотворчого органу з метою проаналізувати його зміст з різних позицій і запропонувати більш надійні засоби правового впливу.
- III. Етап *прийняття норми права*. Він складається з наступних стадій:
1. Обговорення законопроекту по палатах або на спільному засіданні палат законотворчого органу чи у парламенті.
  2. Прийняття законопроекту в остаточному читанні.
- IV. Етап *підписання закону та його опублікування*. Найчастіше нормативно-правовий акт підписується главою держави. Іноді – головою уряду або спікером парламенту. Щодо опублікування, то акт, що не публікується не має юридичної сили. Саме тому може діяти презумпція знання закону: ніхто не звільняється від відповідальності під приводом того, що він не знав закону.

§ 7. Прогалини у позитивному праві

Прогалиною у позитивному праві є повна або часткова відсутність правових умов (норм), необхідність яких обумовлена розвитком соціального життя і потребами практичного вирішення справ, основними принципами, політикою, змістом чинного законодавства, що відповідає правовим вимогам, а також іншим проявам права, що впливає з природи речей і відносин.

Розрізняється декілька класифікацій прогалин у праві:

- I. З точки зору позитивного права взагалі.
  1. Прогалини в позитивному праві – це той випадок, коли немає ні закону, ні підзаконного акту, ні звичаю, ні прецеденту.
  2. Прогалини в нормативно-правовому регулюванні – відсутність норм закону і норм підзаконного акту.
  3. Прогалина у законодавстві (у вузькому і точному значенні цього слова) – відсутність закону (акту вищого органу державної влади) взагалі.

4. Прогалина у законі – неповне врегулювання питання в даному законі.
- II. 3 точки зору причин виникнення прогалин у законодавстві.
1. Початкова прогалина – має місце в тому випадку, коли обставини, що вимагають правового врегулювання, вже існували, але законодавець їх упустив, не охопивши формулюваннями нормативно-правового акту.
  2. Послідуюча прогалина – є наслідком появи нових відносин у предметі правового регулювання в результаті розвитку регульованої соціальної сфери, тобто в тій сфері, на яку законодавець у цілому поширив свою волю.

Існує три способи усунення прогалин у праві:

1. Видання нормативно-правового акту, який би врегулював дані суспільні відносини.
2. Аналогія закону.
3. Аналогія права.

Так як на видання нормативно-правового акту потрібен час, то для усунення прогалин у праві використовуються методи аналогій, які, втім, ніколи не повинні застосовуватись в кримінальному праві.

Аналогія закону – це застосування до неурегульованих в конкретній нормі відносин *норми закону, що регламентує подібні відносини.*

Аналогія закону припускається при наявності певних умов:

- 1) наявність загальної правової урегульованості зазначеного випадку;
- 2) відсутність адекватної юридичної норми;
- 3) **існування аналогічної норми**, тобто норми, в гіпотезі якої вказані обставини, що є аналогічними тим, з якими зустрівся суб'єкт застосування права.

Аналогія права – це застосування до неурегульованих в конкретній нормі спірних відносин при відсутності норми, що регулює подібні відносини *загальних засад і змісту законодавства, тобто принципів права.*

Аналогія права припускається при наявності наступних умов:

- 1) наявність загальної правової урегульованості зазначеного випадку;
- 2) відсутність адекватної юридичної норми;
- 3) **відсутність аналогічної норми.**

§ 8. Систематизація нормативних актів

Систематизація нормативних актів (систематизація законодавства) – це цілеспрямована робота законодавця по упорядкуванню і приведенню в єдину систему діючих нормативно-правових актів.

Види систематизації:

1. **Кодифікація** – об'єднання нормативних актів у єдиний, логічно узгоджений акт із зміною їхнього змісту. Кодифікація буває:
  - а) **Загальною**. Переробці піддається значна частина законодавства (*Звід законів Російської імперії*);
  - б) **Галузевою**. Кодифікація стосується певної сфери, тобто галузі (*Кримінальний кодекс*);
  - в) **Спеціальною**. Кодифікація стосується норми якогось правового інституту або підгалузі (*Податковий кодекс*).
2. **Інкорпорація** – об'єднання нормативних актів без зміни їхнього змісту в збірник, де кожний з актів зберігає своє самостійне юридичне значення. Інкорпорація буває:
  - а) **офіційною** – зібрання законодавства (Відомості Верховної Ради України);
  - б) **неофіційною** – збірники нормативних матеріалів у навчальних цілях, для освіти населення тощо.

Принципи інкорпорації:

1. Хронологічний – інкорпорація за часом прийняття актів.
2. Тематичний – інкорпорація за певною тематикою.
3. Галузевий – інкорпорація по визначеній галузі.

§ 9. Юридична техніка

Юридична техніка – це сукупність прийомів, правил та засобів розроблення й оформлення нормативно-правових та індивідуальних юридичних актів, що забезпечують їхню досконалість.

В рамках юридичної техніки необхідно особливо виділити *законодавчу техніку*, що повинна забезпечити:

1. Логічну послідовність викладення.
2. Відсутність протиріч усередині нормативного акту і, в цілому, у системі законодавства.
3. Компактність нормативного матеріалу.
4. Ясність і доступність мови закону.

5. Точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві.

6. Усунення множинності нормативних актів з однієї проблеми.

Рівень юридичної техніки багато в чому говорить про рівень правової культури. У першу чергу юридична техніка стосується питань юридичної *термінології*, правил розроблення, викладення і систематизації нормативно-правових актів, побудови *юридичних конструкцій* (цілісних і стійких поєднань юридичних засобів).

Тема 7. Правовідносини

§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин

Правовідносини – це виникаючий на основі норм права суспільний зв'язок, учасники якого мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою.

До ознак правовідносин можна віднести наступні:

1. Правовідносини – це відносини суспільні.
2. Правовідносини існують у нерозривному зв'язку з юридичними нормами, що виступають нормативною базою їх виникнення, зміни і припинення.
3. Учасники правовідносин зв'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, що виникають у суб'єктів права при настанні певних юридичних фактів.
4. Для правовідносин властива визначеність, індивідуалізованість.
5. Правовідносини носять вольовий характер.
6. Правовідносини охороняються державою.

Правовідносини класифікуються по-різному:

- I. За галузями права.
  1. Конституційні.
  2. Цивільно-правові.
  3. Адміністративні.
  4. Кримінальні.
  5. Трудові.
  6. Сімейні.
  7. Правовідносини інших галузей права.
- II. За змістом.
  1. Регулятивні – правовідносини, що регулюються регулятивними нормами (трудові права й обов'язки за договором).

2. Охоронні – правовідносини, що регулюються охоронними нормами права (кримінальна відповідальність за злочин).
- III. За ступенем індивідуалізації.
1. Відносні – поіменно визначені всі учасники правовідносин (правовідносини купівлі-продажу).
  2. Абсолютні – визначена лише одна сторона (правовідносини власності).
- IV. За характером обов'язку.
1. Пасивного типу – виникають на основі забороняючих норм, що виражають статичну, закріплюючу функцію права (правовідносини власності).
  2. Активного типу – виникають на основі зобов'язальних та управомочуючих норм і виражають динамічну функцію права (податкові правовідносини – обов'язок сплатити конкретну суму податку).

§ 2. Загальна характеристика суб'єктів права

Поняття, характеристика і види суб'єктів права

Суб'єктами правовідносин або суб'єктами права є індивіди або організації, що, на підставі юридичних норм, можуть бути учасниками правовідносин, тобто носіями суб'єктивних прав і обов'язків.

Основною характеристикою суб'єктів права є їх **правосуб'єктність**, тобто передбачена нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин. Вона складається з двох елементів:

1. **Правоздатність** – здатність мати права й обов'язки (з'являється в момент народження і припиняється в момент смерті).
2. **Дієздатність** – здатність своїми діями здійснювати права й обов'язки. Виділяється два види дієздатності:
  - а) **Угодоздатність** – здатність укласти цивільно-правові угоди.
  - б) **Деліктоздатність** – здатність відповідати за свої вчинки.

Залежно від віку розрізняють наступні види дієздатності:

1. **Недієздатність** – суб'єкти права можуть укласти лише дрібні побутові угоди (до 15 років).
2. **Відносна дієздатність** – суб'єкти права можуть мати свої кошти, але розпоряджаються ними за згодою батьків або опікунів (від 15 до 18 років).

3. **Повна дієздатність** – суб'єкти права самостійно здійснюють всі угоди (з 18 років).

Крім того, у певних випадках дієздатність може бути обмежена в судовому порядку (для психічних хворих або осіб, що страждають від алкогольної або наркотичної залежності).

Розрізняються наступні категорії суб'єктів правовідносин:

- I. Індивіди.
  1. Громадяни держави.
  2. Іноземні громадяни.
  3. Особи без громадянства (апатриди).
  4. Особи з подвійним громадянством (біпатриди).
- II. Організації.
  1. Державні організації.
    - а) Державні органи.
    - б) Державні установи і підприємства.
    - в) Держава.
  2. Недержавні організації.
    - а) Громадські організації.
    - б) Господарські організації.
    - в) Релігійні організації.
- III. Соціальні спільноти і інститути.
  1. Народ.
  2. Нація.
  3. Населення регіону.
  4. Трудовий колектив.
  5. Родина.

Правовий статус особи.

Категорія **особи** (мається на увазі так звана “фізична особа”) виявляється потрійно: як людина, як громадянин і як особистість.

Людина – продукт природи, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури.

Громадянин – людина, що відноситься до населення конкретної держави і наділена нею юридичним статусом.

Особистість – індивід як продукт суспільства, що має стійку систему соціально значимих рис.

Крім того, існує ще категорія **юридичних осіб**, тобто організацій, “які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або в третейському суді”.

Говорячи про *правовий статус особи*, слід мати на увазі, що в його структуру входять такі елементи, як основні права, свободи, обов'язки тощо.

Основне право – користування конкретними соціальними благами (право на освіту).

Свобода – абстрактна ступінь володіння і вибору поведінки (свобода пересування).

Основний обов'язок – установлена Конституцією для задоволення життєвих інтересів усіх членів суспільства необхідність, що наказує кожній особі певний вид і міру належної поведінки, і відповідальність у випадку її невиконання.

Види прав, свобод та обов'язків:

- I. Особисті права і свободи.
- II. Політичні права і свободи.
- III. Громадянські права і свободи.
  1. Соціально-економічні права і свободи.
  2. Культурні права і свободи.
- IV. Обов'язки.

Таким чином, **правовий статус особи** – це юридично закріплений стан особи в суспільстві, що виражається у певній системі її прав, обов'язків та відповідальності.

§ 3. Об'єкти та зміст правовідносин

Об'єкт правовідносин -це те реальне благо, на використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Розрізняються наступні види об'єктів:

1. **Об'єкти права власності (речі)** – предмети матеріального світу, що мають просторові межі чи грошовий еквівалент.
2. **Об'єкти зобов'язального права (поведінка)** – дії або бездіяльність, а також результати діяння.
3. **Об'єкти авторського права (предмети духовної творчості)** – витвори мистецтва, науки, культури.
4. **Особисті немайнові блага** – ім'я, честь, гідність.

Зміст правовідносин має двоїстий характер. Розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст.

Юридичний зміст правовідносин – це можливість певних дій уповноваженої особи, а також необхідність певних дій або необхідність утриматися від певних дій зобов'язаної особи, а **фактичний зміст** – самі дії, у яких реалізуються права й обов'язки.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин – це суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право – це передбачена для управомоченої особи з метою задоволення її інтересів міра можливої поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб.

Юридичний обов'язок є запропонована зобов'язаній особі і забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, якій вона повинна слідувати в інтересах управомоченої особи.

§ 4. Юридичні факти, презумпції і фікції

Юридичний факт – конкретна життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Класифікація юридичних фактів:

- I. За вольовою ознакою.
  1. Події – це юридичні факти, що не залежать від волі та свідомості особи.
  2. Діяння – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи.
    - а) Дії – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи і виражаються в активній поведінці.
    - б) Бездіяльність – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи і виражаються в пасивній поведінці.
- II. За правовими наслідками.
  1. Правостворюючі. *Конкретна життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує виникнення правовідносин.*
  2. Правозмінюючі. *Конкретна життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує зміну правовідносин.*
  3. Правоприпиняючі. *Конкретна життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує припинення правовідносин.*
- III. За юридичною природою.
  1. Правомірні.
    - а) юридичні акти – зовні виражені рішення людей, спрямовані на досягнення правового результату.

- б) юридичні вчинки – фактична поведінка людей, що складають зміст реальних життєвих відносин.
- 2. Неправомірні.
  - а) Злочини – юридичні факти, що караються в кримінальному порядку (вбивство).
  - б) Проступки – юридичні факти, що не караються в кримінальному порядку (прогул).

Презумпція – припущення про факт, існування або відсутність якого передбачається встановленим або не встановленим.

Розрізняються презумпції:

- I. За сферою дії.
  - 1. Загальноправові.
  - 2. Міжгалузеві.
  - 3. Галузеві.
  - 4. Правових інститутів.
- II. За можливістю спростування.
  - 1. Незаперечні.
  - 2. Спростовні.

Правова фікція – фактично неіснуюче положення, що має юридичне значення в силу того, що право визнає його існуючим.

Так, в українському законодавстві, днем смерті громадянина, оголошеного мертвим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його мертвим.

Тема 8. Система права і законодавства

§ 1. Система права

Система права – це внутрішня структура права, що відображає об'єднання і диференціацію юридичних норм.

Існує декілька класифікацій системи права:

- I. З точки зору генетичного підходу.
  - 1. *Приватне* – спрямоване на задоволення потреб і захист інтересів окремих осіб (цивільне, трудове, сімейне право).
  - 2. *Публічне* – охороняє загальні інтереси держави (конституційне, адміністративне, кримінальне право).
- II. З точки зору історичного підходу.
  - 1. Звичаєве (традиційне) право. *Сукупність звичаїв, що регулюють певну галузь права.*

2. *Прецедентне право. Сукупність юридичних (як правило, судових) прецедентів, що регулюють ту чи іншу галузь права.*
3. *Договірне право. Сукупність нормативних (як правило міжнародних) договорів, що регулюють певну галузь права (як правило, міжнародне право).*
4. *Право законів (кодифіковане, статутне, декретне право). Сукупність норм права, що закріплені в нормативно-правових актах, які регулюють певну галузь права.*

III. 3 точки зору предмету і методу правового регулювання.

1. **Галузі** – сукупність правових норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин.
  - а) *Профільюючі галузі: конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право. Як правило, характеризуються чітким предметом та методом правового регулювання.*
  - б) *Спеціальні галузі: сімейне, трудове, фінансове, виправно-трудова право і право соціального забезпечення. Спеціальні галузі виділилися з профільюючих: сімейне – з цивільного, фінансове – з адміністративного тощо.*
  - в) *Комплексні галузі: аграрне право, господарське право, екологічне право. Багато авторів вважає, що комплексних галузей не існує, є лише комплексна система законодавства. На противагу їм інші наполягають, що комплексні галузі поєднують у собі предмет та методи профільюючих чи спеціальних галузей. Так, наприклад, господарське право поєднує у собі методи адміністративного та цивільного права.*
2. **Підгалузі** – сукупність однорідних інститутів права, що регулюють більш вузьку, ніж галузь, групу суспільних відносин (податкове право – підгалузь фінансового права; авторське право – підгалузь цивільного права тощо).
3. **Інститути** – частина галузі права, що складається з норм, які впливають на певний вид однорідних суспільних відносин.
  - а) *галузеві (інститут дарування) і міжгалузеві (інститут договору).*

б) регулятивні (інститут купівлі-продажу) і охоронні (інститут цивільно-правової відповідальності).

в) матеріальні (інститут спадкування) і процесуальні (інститут притягнення до кримінальної відповідальності).

§ 2. Система законодавства

Під **системою законодавства** розуміють сукупність нормативно-правових актів, у яких об'єктивуються внутрішні змістовні і структурні характеристики права.

Залежно від основи можна виділити наступні системи законодавства:

1. **Горизонтальна** – галузева структура системи законодавства, що обумовлена предметом правового регулювання – фактичними суспільними відносинами. На основі цього критерію з'являються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (трудове законодавство – трудове право).
2. **Вертикальна** – ієрархічна структура системи законодавства, що відображає ієрархію органів державної влади і нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю (Конституція → закони → підзаконні акти).
3. **Комплексна** – складається в залежності від об'єкту правового регулювання і системи державного управління (транспортне законодавство).

Тема 9. Тлумачення норм права

§ 1. Поняття і види тлумачення

Тлумачення права – це інтелектуально-вольова діяльність по встановленню справжнього змісту правових актів з метою їх реалізації й удосконалювання.

Мета тлумачення полягає в тому, щоб з'ясувати точний зміст юридичних правил, правових розпоряджень, що містяться в нормативно-правових актах.

Об'єктами тлумачення виступають юридичні нормативні акти як письмові акти-документи, що містять норму права.

Процес тлумачення складається з двох стадій: з'ясування і роз'яснення. Тлумачення, як інтелектуально-розумовий процес, спрямований на пізнання юридичної норми, називається **з'ясуванням**. З'ясування – тлумачення *для себе*. У тому випадку, коли суб'єкт тлумачення в тій або іншій формі виражає результати з'ясування *для інших* осіб, має місце **роз'яснення**.

Існує дві класифікації тлумачення: за суб'єктами та за об'ємом.

Розрізняється два види тлумачення за суб'єктами:

- I. Офіційне.
  1. Легальне – тлумачення вищих судових органів.
  2. Автентичне – тлумачення органа, що видав акт.
  3. Правозастосувальне – як правило, це – тлумачення правозастосовчих органів.
- II. Неофіційне.
  1. Повсякденне – тлумаченням займається будь-який суб'єкт права.
  2. Професійне – тлумачення дають фахівці-юристи.
  3. Доктринальне – тлумачення проводиться вченими-юристами.

Крім того, існує ще два різновиди тлумачення:

1. Нормативне – дається офіційне роз'яснення норми в цілому безвідносно її реалізації.
2. Казуальне – норма інтепретується щодо конкретного випадку.

Щодо тлумачення **за об'ємом**, тобто з'ясування співвідношення між дійсним змістом норми та її текстуальним виразом, то розрізняються наступні види тлумачення:

1. **Буквальне** (адекватне) тлумачення означає **відповідність** словесного виразу норми права її дійсному змісту.
2. **Розширювальне** тлумачення – зміст норми, що тлумачиться, виявляється **ширшим** її текстуального виразу.
3. **Обмежувальне** тлумачення – зміст норми права виявляється **вужчим** її текстуального виразу.

Розширювальне та обмежувальне тлумачення – результат недосконалості законодавства.

§ 2. Способи (прийоми) тлумачення правових норм

Під **способами тлумачення** розуміється сукупність прийомів і засобів, використовуваних для встановлення змісту норми права.

Основними способами тлумачення є:

1. **Граматичний** – сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування тексту на основі даних філології, правил мови.
2. **Логічний** – сукупність спеціальних прийомів, заснованих на безпосередньому використанні законів і правил формальної логіки.
3. **Систематичний** – сукупність спеціальних прийомів, обумовлених системністю права і законодавства, і спрямованих на аналіз системних зв'язків нормативного положення, що тлумачиться, з іншими елементами системи права і системи законодавства.
4. **Історико-політичний** – сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на аналіз історичної ситуації, соціально-економічних і політичних чинників, що зумовили видання нормативно-правового акту і вплинули на волю законодавця.
5. **Телеологічний (цільовий)** – сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування мети видання нормативно-правового акту.
6. **Функціональний** – сукупність спеціальних прийомів, що враховують умови і чинники, при яких реалізується нормативно-правовий акт.
7. **Спеціально-юридичний** – сукупність спеціальних прийомів, заснованих на юридичних знаннях (юридичних понять, термінів, юридичних конструкцій, закономірностей правового регулювання, правил юридичної техніки тощо).

Використавши різні способи тлумачення, інтерпретатор може правильно і повно виявити волю законодавця, викладену в тексті нормативного акту.

Тема 10. Реалізація і застосування права

§ 1. Реалізація права

Реалізація права – це здійснення юридично закріплених і гарантованих державою можливостей, проведення їх у життя в діяльності людей та їх організацій.

Можна сказати, що правова норма реалізується тоді, коли вона втілюється у фактичній правомірній поведінці суб'єктів.

Суб'єктами реалізації права є ті особи, на яких воно поширює свою дію, тобто суб'єкти права. Об'єктом реалізації виступає система законодавства, наявний масив нормативно-правових актів.

Реалізація права, як процес втілення права в життя містить у собі:

1. Юридичні механізми реалізації права.
2. Форми безпосередньої реалізації права, коли фактичні життєві відносини знаходять юридичну форму.

Юридичні механізми реалізації права різноманітні, їх зміст визначається особливостями правової системи тієї чи іншої країни.

Безпосередня реалізація, тобто здійснення права у фактичній поведінці відбувається в трьох формах:

1. **Дотримання заборон** – пасивне дотримання вже існуючих заборон.
2. **Виконання обов'язків** – активна поведінка, що спрямована на виконання взятих на себе суб'єктом обов'язків.
3. **Використання суб'єктивного права**. Здійснюється в наступних формах:
  - а) фактичні дії (власник речі використовує її за прямим призначенням);
  - б) юридичні дії (дарування);
  - в) вимоги до зобов'язаної особи (вимога до боржника повернути борг);
  - г) позов – звернення до компетентного державного органу (наприклад, до суду) за захистом порушеного права.

Проблема методів (способів) реалізації права – це проблема формування у громадян, посадових осіб і організацій мотивів до виконання і дотримання юридичних норм.

Існує три основних методи:

1. Стимулювання.
2. Переконавання.
3. Примус.

§ 2. Застосування права

Застосування права (застосування правових норм) – це здійснювана компетентними державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами організаційно-правова діяльність, результатом якої є встановлення піднормативних, формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів.

Ознаки застосування права:

1. Здійснюється органами або посадовими особами, наділеними функціями державної влади.
2. Має індивідуальний характер.
3. Спрямовано на встановлення конкретних правових наслідків – суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності.
4. Реалізується в спеціально передбачених процесуальних формах.
5. Завершується винесенням індивідуального юридичного рішення.

Види застосування права:

1. **Позитивне** – правозастосування, що здійснюється як обов'язкова умова нормальної реалізації деяких регулятивних норм (призначення пенсії).
2. **Юрисдикційне** – застосування санкцій охоронних норм за порушення диспозиції (відповідальність за крадіжку).

Як складний процес, правозастосування розпадається на ряд **стадій**, тобто відрізків процесу, що мають своє проміжне завдання і в силу цього мають відносну самостійність і завершеність.

Виділяються три основні стадії застосування права:

- I. Встановлення фактичних обставин справи. Ця стадія протікає як процес доведення наявності або відсутності юридично значимих обставин (складовий предмет доведення) за допомогою фактів-доказів.
- II. Формування юридичної основи справи. Воно містить у собі наступні правозастосувальні дії:
  1. Вибір юридичної норми, що підлягає застосуванню.
  2. «Вища критика» – перевірка дійсності норми у часі, просторі та за колом осіб.
  3. «Нижча критика» – перевірка правильності тексту нормативно-правового акту.
  4. З'ясування змісту норми права за допомогою тлумачення.
- III. Вирішення справи – процес, що може бути розглянутий і як формально-логічний, і як творчий, і як державно-владний.

За результатами правозастосування виноситься акт застосування права. Тому в своєрідною додатковою стадією може виступити державно-примусова реалізація акту застосування права.

§ 3. Акти правозастосування

Акт застосування права – це правовий акт компетентного органу або посадової особи, виданий на підставі юридичних фактів і норм права, що визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

Особливості актів правозастосування:

1. Вони видані компетентними органами або посадовими особами.
2. Вони строго індивідуальні.
3. Вони виконують функції індивідуального регулювання.
4. Їхня реалізація забезпечується державним примусом.

Класифікація актів застосування права:

- I. За суб'єктами прийняття.
  1. Акти органів державного управління.
  2. Акти контрольно-наглядових органів.
  3. Акти судових органів.
  4. Акти органів місцевого самоврядування.
- II. За способом прийняття.
  1. Прийняті колегіально.
  2. Прийняті одноосібно.
- III. За характером правового впливу.
  1. Регулятивні.
  2. Охоронні.
- IV. За значенням у процесі застосування права
  1. Допоміжні.
  2. Основні.
- V. За формою.
  1. Мають вид окремого документу. *До таких актів належить вирок суду.*
  2. Резолюція на інших матеріалах справи. *До таких актів належить затвердження прокурором обвинувального висновку.*
  3. Усний вигляд. *До таких актів належить накладення штрафу за проїзд без квитка.*

Вимоги до актів правозастосування:

1. Обґрунтованості.
2. Законності.

Структура акту застосування права:

1. *Вступна частина.* Складається з елементів: найменування акту; орган (посадова особа), що видав акт; час видання; адресат (на кого спрямовано акт).

2. *Описова частина*. Складається з фактичних обставин справи, доказів тощо.
3. *Мотивувальна частина*. Аргументація і обґрунтування прийнятого рішення.
4. *Резолютивна частина* (рішення в справі).

§ 4. Юридичні колізії і способи їх розв'язання

Юридичні колізії – протиріччя між правовими нормами, що регулюють ті ж самі суспільні відносини.

Види колізій:

- 1) між Конституцією і всіма іншими актами (вирішується на користь Конституції);
- 2) між законами і підзаконними актами (вирішується на користь законів);
- 3) між актами того самого органу (застосовується пізніше прийнятий акт);
- 4) між актами, прийнятими різними органами (застосовується акт, що має більш високу юридичну чинність);
- 5) між загальним і спеціальним актом (якщо вони прийняті одним органом, то застосовується останній, а якщо різними – то перший).

Способи розв'язання колізій:

- 1) Прийняття нового акту.
- 2) Скасування старого акту.
- 3) Внесення змін у діючі акти.
- 4) Систематизація законодавства.
- 5) Референдуми.
- 6) Тлумачення.
- 7) Переговорний процес через погоджувальні комісії.
- 8) Інші.

Тема 11. Правосвідомість

§ 1. Поняття, структура і види правосвідомості

Правосвідомість є сукупністю уяв і почуттів, що виражають ставлення людей до права і правових явищ у громадському житті.

Правосвідомість – складне структурне утворення, у якому можна виділити *раціональні компоненти*, що зазвичай називаються *правовою ідеологією*.

Правова ідеологія – це ідеї, теорії, переконання, поняття, погляди, що виражають ставлення людей до діючого і бажаного права.

Основу правової ідеології повинна складати державно-правова ідеологія, тобто загальноприйнята (прийнята в даному суспільстві) система політичних і правових ідей. Правова ідеологія тісно пов'язана з юриспруденцією (юридичною наукою), що додає їй теоретичний, систематизований характер.

У правосвідомості можна також виділити *емоційні структурні компоненти*, що називаються *правовою психологією*.

Правова психологія – це почуття, емоції, переживання, що мають люди з приводу тих чи інших проявів права: видання правових норм, їх реалізації, законності тощо.

Можна сказати, що правова психологія є, свого роду, почуттям права і законності. Вона складається стихійно і носить неформальний, несистематизований характер. В той же час у правосвідомості правова психологія як би займає перше місце, порівняно з правовою ідеологією. Це пов'язано з тим, що, як правило, правові почуття й емоції виникають раніше, ніж правові ідеї. Правова психологія визначає повсякденну ціннісну орієнтацію суб'єктів у правовій сфері.

Аналіз ставлення людей до нормативно-правового акту дозволяє виділити в правосвідомості наступні елементи:

1. **Інформаційний** – наявність у свідомості того чи іншого суб'єкту певного об'єму інформації про нормативний акт. Ця інформація може бути як повною і всебічною, так і поверхневою, отриманою з чийось слів.
2. **Оцінний** – отримавши інформацію про нормативний акт, людина якось до нього ставиться, якось оцінює, порівнює з власними цінностями.
3. **Вольовий** – дізнавшись про нормативний акт і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом.

Класифікація правосвідомості:

- I. За соціальним рівнем.
  1. Повсякденна – властива основній масі членів суспільства, формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання.

2. Професійна – складається в ході спеціальної підготовки, у процесі здійснення юридичної діяльності (правосвідомість юристів).
3. Наукова – характерна для дослідників, науковців, що займаються питаннями дослідження правового регулювання суспільних відносин (правознавство).

II. За суб'єктами (носіями) – з точки зору масовості.

1. Індивідуальна – правосвідомість конкретного індивіда.
2. Групова – колективні уяви і почуття формальних і неформальних груп, верств суспільства, професійних співтовариств, злочинних угруповань.
3. Масова – характерна для нестабільних, тимчасових об'єднань людей.
4. Суспільна – правові погляди націй і народностей.

§ 2. Правова культура та її антиподи

Правова культура.

Під **правовою культурою** розуміється обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, нормативно-правових актів, правосвідомості і, в цілому, у рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини.

Структура правової культури досить умовна. Проте в неї входять наступні елементи:

- I. Рівень розвитку всієї системи джерел права – текстів документів, у яких виражається і закріплюється право в даному суспільстві.
- II. Рівень розвитку правосвідомості населення. Даний елемент складається з наступних компонентів:
  1. Глибина освоєння населенням правових феноменів.
  2. Глибина інформованості населення в правовому відношенні.
  3. Глибина емоційного ставлення населення до закону, суду тощо.
- III. Рівень розвитку правової діяльності. Складається з наступних видів діяльності:
  1. Теоретична – діяльність учених-юристів.

2. Освітнянська – діяльність студентів і слухачів юридичних шкіл, вузів тощо.
3. Практична – правотворчість, правореалізація і застосування права.

Правове виховання.

Правова культура формується до допомогою правового виховання.

Правове виховання – це цілеспрямована діяльність по трансляції (передачі) від одного покоління до іншого правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві.

Правове виховання тісно пов'язано з правовим навчанням: виховання не може відбуватися без навчання, а навчання так чи інакше робить і виховний ефект.

Антиподи правової культури.

Антиподами правової культури є правовий нігілізм та правовий ідеалізм.

Правовий нігілізм – це негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин.

Класифікації правового нігілізму.

I. За проявами:

1. Навмисне порушення законів та підзаконних нормативно-правових актів.
2. Масове недотримання і невиконання юридичних розпоряджень.
3. Видання суперечливих правових актів.
4. Підміна законності доцільністю.
5. Конфронтація представницьких і виконавчих структур.
6. Порушення прав людини.
7. Теоретична форма правового нігілізму.

II. За формою:

1. Пасивна форма нігілізму – байдужне ставлення до права, явна недооцінка його ролі і значення.
2. Активна форма нігілізму – усвідомлено вороже ставлення до права.

Правовий ідеалізм – перебільшення реальних регулятивних можливостей правової форми.

Одним з основоположників правового ідеалізму був Платон. Правовим ідеалістом був Петро I. Його законами наказувалося ткати полотна визначеної ширини, під страхом каторги заборонялося виробляти шкіру дьогтем, жати наказано не серпами, а косами і т.п.

Тема 12. Законність, правопорядок і дисципліна

§ 1. Сутність законності, правопорядку і дисципліни

Законність.

Законність – це правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.

Принципи законності – це основні ідеї, засади, що виражають зміст законності.

Існує 4 принципи законності:

1. **Верховенство законності** – верховенство закону в системі нормативно-правових актів.
2. **Єдність законності (загальність)** – єдина спрямованість правотворчості і правозастосування в територіальному і суб'єктивному плані.
3. **Доцільність законності** – необхідність вибору строго в рамках закону оптимальних, відповідаючих цілям і завданням суспільства варіантів здійснення правотворчої і правозастосовчої діяльності (поведінки).
4. **Реальність законності** – це досягнення фактичного виконання правових розпоряджень в усіх видах діяльності і невідворотності відповідальності за будь-яке їхнє порушення.

Законність виконує ряд *функцій*:

1. **Регулятивна** – законність вказує, якою саме повинна бути поведінка в процесі правотворчості та правореалізації.
2. **Забезпечення прав і свобод людини і громадянина** – законодавець зобов'язаний спрямовувати свою діяльність тільки на розширення прав і свобод.
3. **Забезпечення принципу верховенства права і правового закону** – видання правомірних індивідуально-правових актів.
4. **Правова соціалізація людини** – виховання у громадян законослухняної поведінки.
5. **Гуманізація суспільних відносин** – непримиренність громадян до свавілля і беззаконня з боку органів державної влади.

Велике значення для законності має **презумпція невинуватості** – закріплене в праві припущення, відповідно до якого кожен обвинувачуваний у скоєнні злочину вважається невинуватим, доки його вина не буде доведена в передбаченому законом порядку і установлена вироком суду, що вступив в законну силу.

Правопорядок.

В результаті виконання вимог законності складається **правопорядок**.

Правопорядок – це певний стан урегульованості суспільних відносин, що виник внаслідок суворого і неухильного виконання і дотримання норм права.

Якщо законність, як режим правомірності, означає вимогу дотримання, виконання правових норм і сам процес їх реалізації, то **правопорядок** – це *фактичний* стан упорядкованості суспільних відносин.

Правопорядок є частиною суспільного порядку, але складається він у результаті регулятивної дії не всіх соціальних норм, а лише норм права.

Дисципліна.

Дисципліна – це точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному і суспільному житті.

Дисципліна може бути державною, громадською, партійною, договірною, технологічною, військовою тощо. Особливий інтерес в рамках теорії держави і права являє собою **дисципліна державна**.

Державна дисципліна – це точне і неухильне дотримання всіма органами державної влади і місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, посадовими і службовими особами, а також громадянами встановлених державою правил поведінки, діяльності, стосунків, а також своєчасне виконання державних завдань та зобов'язань.

Говорячи про співвідношення законності і **правопорядку**, важливо мати на увазі наступне:

1. Неможливо домогтися **правопорядку** іншими способами, крім удосконалювання правового регулювання і забезпечення законності.
2. Зміцнення законності неминує і **закономірно** привоздить до зміцнення **правопорядку**.
3. Конкретний зміст **правопорядку** залежить від змісту законності.

Різниця в змісті законності і **правопорядку** залежить від її елементів (сторін):

1. Предметної (носії законності – те, що повинно відповідати правовим вимогам).

2. Суб'єктної (склад суб'єктів, на яких поширюється право вимагати дотримання правових розпоряджень від інших осіб і обов'язок такого ж дотримання).
3. Нормативної (коло правових розпоряджень є обов'язковим для виконання).

§ 2. Гарантії законності

Гарантії – комплекс засобів і способів, спрямованих на забезпечення суворого і неухильного дотримання і виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин.

Види гарантій:

I. Загальні.

1. Економічні – юридична рівність усіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин.
2. Політичні – розвинута система народовладдя, свобода самовизначення особистості, об'єднання громадян в організації за різними інтересами.
3. Ідеологічні – комплекс морально-правових уяв про необхідність і користь законослухняної поведінки.

II. Спеціально-юридичні – система правових засобів і інститутів права, за допомогою яких забезпечується дотримання і виконання законів.

1. Обов'язок держави та інших суб'єктів суспільних відносин строго дотримувати і виконувати закони при здійсненні своєї діяльності.
2. Нормативне роз'яснення законів.
3. Норми, що регулюють державний примус.
4. Норми, що передбачають юридичні санкції.
5. Індивідуально-правові акти.
6. Конституційно-правові засоби. *До таких засобів відноситься наявність Конституційного суду, а також принцип “Конституція – закон прямої дії”.*

§ 3. Зміцнення законності – умова для формування правової держави і демократії

Прогнози розвитку законності в умовах формування правової держави.

1. Послідовне розширення предметного боку законності, тобто кола тих об'єктів, що придбають властивості

законності. *Мається на увазі, що принцип «Дозволяється все, що законом не заборонено» буде розширено до меж. Це означає, що буде розроблено певний перелік заборон. Все, що не ввійде до цього переліку, стане дозволеним, а отже законним.*

- II. Зміна в суб'єктному боці законності – абсолютна (тобто для усіх) реальність права вимагати дотримання законності від інших і обов'язок строго дотримувати правові розпорядження. *Мається на увазі, що кожен матиме право вимагати дотримання правових розпоряджень від будь-якого суб'єкта права.*
- III. Удосконалювання нормативного боку законності буде здійснюватися в трьох напрямках:
1. Зміст законодавства все більшою мірою буде відповідати реальним умовам і прогресивним тенденціям розвитку суспільства. *Зараз Україна формує демократичну, соціально-правову державу, здійснює адміністративну реформу, йде шляхом формування постіндустріального громадянського суспільства. В минуле йде адміністративно-командна система. Тому зміст законодавства повинен відповідати тим тенденціям, що відбуваються сьогодні в Україні.*
  2. Буде поліпшуватися сам правотворчий процес, що пов'язано, насамперед, з його демократизацією, участю в ньому широких верств громадськості, з розширенням наукової бази. *Принципи науковості, використання правового досвіду та демократизму виявляють, що підготовка і прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук, а будь-який знову розроблений нормативний акт повинен спиратися на уже відомий позитивний досвід держави і цивілізації в цілому. При цьому все більшою мірою виявляється прагнення і воля народу.*
  3. Докорінно зміниться структура законодавства: основним джерелом справді стане закон. *Правда, це не означає, що зникнуть підзаконні нормативно-правові акти. Мова йде про те, що закон, який регулює найважливіші сторони життя суспільства стане основним джерелом права, якому повністю відповідатимуть підзаконні акти. Останні ж будуть конкретизувати закони.*

Співвідношення законності і демократії.

1. Справжня правова законність передбачає як видання, так і дотримання, виконання тільки демократичних за змістом законів;
2. Законність у правовій державі повинна спиратися на дійсно демократичну рівність громадян перед законом, рівність їх основних прав і свобод, рівність правової охорони і захисту;
3. Законність припускає існування демократичного порядку підконтрольності державного апарата народу;
4. Дотримання законності є необхідною умовою охорони демократичних прав і свобод громадян;
5. Для найбільш повного й адекватного вираження в правових нормах інтересів і волі різних верств населення і народу в цілому, необхідно діяти в рамках законності, тобто строго дотримувати встановлену законом демократичну процедуру прийняття законів;
6. Законність покликана охороняти інститути демократії від проявів сваволі з боку посадових осіб державних органів, а також громадян, і в такий спосіб забезпечувати демократизм у діяльності державного механізму, політичної системи, плюралізм у всіх сферах суспільного і державного життя;
7. Законність сприяє діяльності всіх суб'єктів політичного життя в рамках конституційно-правового порядку, виступає гарантом захисту від монополізації права на здійснення політичної влади якоюсь структурною частиною державної влади.

Тема 13. Правова поведінка і юридична відповідальність

§ 1. Суть правової поведінки.

Правова поведінка – це соціально значима усвідомлена поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, що регулюється нормами права і має юридичні наслідки.

Правова поведінка має ряд ознак:

I. Загальні ознаки правової поведінки.

1. Соціальна значимість – у силу своєї соціальної значимості всякий людський вчинок породжує реакцію тих, хто знаходиться навколо людини: схвалення або осуд.
2. Психологізм, суб'єктивність – залежно від співвідношення своїх дій із наявними нормами, суб'єкт приймає рішення, що визначає напрямок і інтенсивність поведінки.

II. Юридичні ознаки правової поведінки.

1. Правова регламентація – як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти поведінки відображаються в правових розпорядженнях.
2. Підконтрольність політичних партій державі в особі правозастосувальних і правоохоронних органів (не можеш – навчимо, не хочеш – змусимо).
3. Наявність юридичних наслідків як позитивного, так і негативного характеру.

Види правової поведінки:

1. Правомірна поведінка.
2. Правопорушення.
3. Зловживання правом.
4. Об'єктивно-протиправне діяння.

Зловживання правом – вживання права на зло в тих випадках, коли уповноважений суб'єкт володіє суб'єктивним правом, діє в його межах, але наносить якийсь збиток правам інших осіб або суспільству в цілому.

Ознаки зловживання правом:

1. Наявність у особи суб'єктивних прав.
2. Діяльність по реалізації цих прав.
3. Використання прав у протиріччя їхньому соціальному призначенню або заподіяння цим збитку суспільним або особистим інтересам.
4. Відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків.
5. Встановлення факту зловживання компетентним правозастосовним органом.
6. Настання юридичних наслідків.

Об'єктивно-протиправне діяння – дія або бездіяльність, що порушує норму права, але не тягне юридичної відповідальності.

Види об'єктивно-протиправного діяння:

1. Протиправне діяння недієздатної особи (наприклад, малолітньої).
2. Безвинне діяння (наприклад, діяння психічно хворої людини).

§ 2. Характеристика правопорушення

Правопорушення – це суспільно шкідливе винне діяння (дія або бездіяльність) дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм.

Ознаки правопорушення:

1. Акт поведінки виражається в дії або в бездіяльності.
2. Тільки вольові діяння, тобто залежать від волі і свідомості учасників, здійснюються ними добровільно.
3. Індивід усвідомлює, що діє протиправно, діє винно.
4. Ця дія або бездіяльність протиправна, тобто порушуюча вимоги норм права.
5. Воно завжди соціально негативне, суспільно шкідливе.

Класифікація.

- I. Злочини – суспільно небезпечні діяння, карні в кримінальному порядку.
- II. Проступки .
  1. Адміністративні правопорушення (адміністративні проступки) – протиправне винне діяння, що посягає на певну категорію відносин і за яке законодавством передбачається адміністративна відповідальність.
  2. Цивільно-правові делікти (цивільно-правові проступки) – протиправні діяння, що наносять шкоду урегульованим нормами цивільного права майновим і зв'язаним із ними особистим немайновим відносинам.
  3. Дисциплінарні проступки – протиправне винне невиконання робітником або службовцем своїх трудових або службових обов'язків, яке порушує правила внутрішнього трудового розпорядку.

§ 3. Юридичний склад правопорушення

Сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивної та суб'єктивної сторони, необхідних і достатніх для покладання юридичної відповідальності на суб'єкта, визначається як **склад правопорушення**.

Він містить у собі наступні елементи:

- I. **Суб'єкт** правопорушення – деліктоздатна фізична особа або організація.
- II. **Об'єкт** правопорушення – ті суспільні відносини, що порушуються при правопорушенні.

III. **Об'єктивна сторона** правопорушення – зовнішній вираз правопорушення. Зовні правопорушення виражається у формі:

1. Матеріального складу – правопорушення є скоєним, якщо в наявності є протиправне діяння, його соціально негативні наслідки і причинно-слідчий зв'язок між ними.
2. Формального складу – правопорушення є скоєним, якщо в наявності є хоча б протиправне діяння, навіть якщо немає наслідків цього діяння.

IV. **Суб'єктивна сторона** правопорушення – вина, мотив і мета.

Мотив – спонукальні причини, що підштовхнули правопорушника до вчинення правопорушення.

Мета – той результат, що бажав досягти правопорушник при скоєнні правопорушення.

Вина – психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення.

Вона виражається у формі умислу і необережності.

Умисел буває двох типів:

1. *Прямий* – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння і бажає їхнього настання.
2. *Непрямий* – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння і свідомо припускає їх настання або ставиться до них байдуже.

Необережність буває також двох типів:

1. *Самовпевненість* – особа усвідомить факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння, але самовпевнено розраховує на їхнє запобігання.
2. *Недбалість* – особа усвідомить факт свого діяння, але не передбачає соціально-негативних наслідків, хоча повинна і могла їх передбачати.

Без наявності хоча б одного елемента складу правопорушення, немає самого правопорушення.

§ 4. Правомірна поведінка

<p>Правомірна поведінка – це масова за масштабами соціально корисна усвідомлена поведінка людей і організацій, що відповідає правовим нормам і гарантована державою.</p>

Ознаки правомірної поведінки:

1. Відповідає вимогам правових норм.
2. Воно зазвичай соціально корисна.

Класифікація:

- I. За юридичним закріпленням.
  1. Об'єктивно-необхідна.
  2. Бажана для суспільства.
  3. Соціально припустима.
- II. За об'єктивною стороною.
  1. Активна – активна дія.
  2. Пасивна – бездіяльність.
- III. За суб'єктом.
  1. Індивідуальна. *Правомірна поведінка одного.*
  2. Групова. *Правомірна поведінки групи людей.*
- IV. За формою реалізації норм права.
  1. Дотримання. *Мається на увазі дотримання заборон.*
  2. Використання. *Мається на увазі використання суб'єктивних прав.*
  3. Виконання. *Мається на увазі виконання обов'язку.*
- V. За суб'єктивною стороною.
  1. Соціально-активна. *Характеризується прагненням принести користь суспільству.*
  2. Законослухняна. *Характеризується свідомим підпорядкуванням закону.*
  3. Конформістська. *Правомірна поведінка, що витікає з прагнення робити як усі.*
  4. Маргінальна. *Правомірну поведінку викликає страх перед покаранням.*
  5. Звична. *Правомірна поведінка, що стала звичною у силу багатократного повторення.*

§ 5. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність – це застосування до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою.

Ознаки юридичної відповідальності:

1. Юридична відповідальність передбачає державний примус.

2. Кількісні показники. Це означає, що юридична відповідальність – це не примус «взагалі», а певна «міра» такого примусу, чітко обкреслений його об'єм.
3. Наявність фактичної підстави.
4. Відповідальність тягне за собою негативні наслідки (позбавлення) для правопорушника.
5. Характер і об'єм позбавлень встановлюється в санкції юридичної норми.
6. Покладання позбавлень, застосування державно-примусових мір здійснюється в ході правозастосувальної діяльності компетентним державним органом у строго визначеному законом порядку і формах.

Принципи юридичної відповідальності:

- I. Законність – вимога суворості і неухильної реалізації правових розпоряджень.
- II. Справедливість – складається з вимог:
  1. Не можна призначати кримінальне покарання за проступки.
  2. Закон, що установлює відповідальність або підсилює її, не має зворотної сили.
  3. Якщо шкода, заподіяний правопорушенням, має зворотний характер, юридична відповідальність повинна забезпечувати його надолуження.
  4. За одне правопорушення можливо лише одне покарання.
  5. Відповідальність несе той, хто зробив правопорушення.
  6. Вид і міра покарання залежить від “ваги” правопорушення.
- III. Незворотність настання – неминучість настання юридичної відповідальності за скоєне правопорушення.
- IV. Доцільність – неприпустимо звільнення правопорушника від юридичної відповідальності без законних підстав.
- V. Індивідуалізація покарання – відповідальність за скоєне правопорушення винний повинен нести сам.
- VI. Відповідальність за вину – відповідальність може наступати лише при наявності вини правопорушника.
- VII. Неприпустимість подвоєння відповідальності – неприпустимість поєднання двох і більш видів юридичної відповідальності за одне правопорушення.

Види юридичної відповідальності в Україні:

1. Кримінальна відповідальність – настає за вироком суду на підставі Кримінально-процесуального Кодексу за скоєння злочину. Поширені види покарання: позбавлення волі, виправні роботи, штраф тощо.
2. Адміністративна відповідальність – настає за постановою адміністративних органів на підставі Кодексу про адміністративні правопорушення за вчинення адміністративних проступків. Поширений вид покарання – штраф. Можливий адміністративний арешт терміном до 15 діб включно.
3. Цивільно-правова відповідальність – настає за рішенням суду на підставі Цивільно-процесуального Кодексу за скоєння цивільно-правових деліктів. Поширені види покарання – пеня (штраф, неустойка), відшкодування шкоди. Може бути надолуження збитків.
4. Дисциплінарна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства відповідно до Кодексу Законів про Працю за скоєння дисциплінарного проступку. Поширені види покарання: догана і звільнення.
5. Матеріальна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства згідно з Кодексом Законів про Працю за заподіяння матеріального збитку підприємству. Поширений вид покарання – грошове стягнення. Матеріальна відповідальність може бути підвищеною, повною й обмеженою.

Тема 15. Сутність правового регулювання

§ 1. Механізм і стадії правового регулювання

Механізм правового регулювання – це система юридичних засобів, організованих найбільш послідовним способом з метою подолання перешкод, що стають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права.

Стадії правового регулювання:

1. Видання норми права (регламентація суспільних відносин).
2. Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.
3. Реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Елементи механізму правового регулювання: норма права, юридичний факт, правовідносини, акти реалізації права, акти

застосування права, акти офіційного тлумачення, нормативно-правові акти та інші правові засоби.

Правові засоби – це правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей.

Ознаки правових засобів:

1. Вони є узагальнюючими юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей.
2. Відображають інформаційно-енергетичні якості і ресурси права, що додає їм особливу юридичну чинність, спрямовану на те, щоб подолати перешкоди, які стоять на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин.
3. Поєднуючись певним чином, виступають основними елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціонального боку права).
4. Призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів, того чи іншого ступеня ефективності або дефективності правового регулювання.
5. Забезпечуються державою.

Види правових засобів:

- I. За характером.
  1. Матеріальні.
  2. Процесуальні.
- II. За галузевою приналежністю.
  1. Конституційні.
  2. Цивільні.
  3. Адміністративні.
  4. Інші.
- III. За функціональною роллю.
  1. Регулятивні.
  2. Охоронні.
- IV. За інформаційно-психологічною спрямованістю (чий інтересам віддається перевага).
  1. Стимулюючі. *Прикладом можуть бути заохочення, пільги, дозволи.*
  2. Обмежуючі. *Прикладом можуть бути покарання, заборони, обов'язки.*

§ 2. Правові стимули й обмеження

Правовий стимул – це правове спонукання до законслухняних дій, що створює певний режим сприяння для задоволення власних інтересів суб'єкта.

Види правових стимулів:

- I. За елементом структури норми права.
  1. Юридичний факт-стимул (гіпотеза).
  2. Суб'єктивне право (диспозиція).
  3. Законний інтерес (диспозиція).
  4. Пільга (диспозиція).
  5. Заохочення (санкція).
- II. За предметом правового регулювання.
  1. Конституційні.
  2. Цивільні.
  3. Екологічні.
  4. Інші.
- III. За об'ємом.
  1. Основні. *Прикладом може бути суб'єктивне право.*
  2. Часткові. *Прикладом може бути законний інтерес.*
  3. Додаткові. *Прикладом може бути пільга.*
- IV. За часом дії.
  1. Постійні.
  2. Тимчасові.
- V. За змістом.
  1. Матеріально-правові. *Прикладом може бути премія.*
  2. Морально-правові. *Прикладом може бути подяка.*

Правове обмеження – це правове стримування протизаконної акції, що створює умови для охорони і захисту інтересів контрсуб'єкту і суспільних інтересів.

Види правових обмежень:

- I. За елементом структури норми права.
  1. Юридичний факт-обмеження (гіпотеза).
  2. Юридичний обов'язок (диспозиція).
  3. Заборона і припинення (диспозиція).
  4. Покарання (санкція).
- II. За предметом правового регулювання.
  1. Конституційні.
  2. Цивільні.
  3. Екологічні.
  4. Інші.
- III. За об'ємом.

1. Повні.
  2. Часткові.
- IV. За часом дії.
1. Постійні. *Прикладом можуть бути встановлені законом виборчі обмеження.*
  2. Тимчасові. *Прикладом можуть бути позначені в акті про надзвичайне положення.*
- V. За змістом.
1. Матеріально-правові. *Прикладом може бути позбавлення премії.*
  2. Морально-правові. *Прикладом може бути догана.*

Різновидом правових стимулів є правові заохочення.

Правове заохочення – це форма і міра юридичного схвалення добровільної заслуженої дії, у результаті чого суб'єкт винагороджується, для нього настають сприятливі наслідки.

Характерною ознакою правового заохочення є заслужена поведінка (заслуга).

Одним із видів правового заохочення є **правова пільга** – правомірне полегшення стану суб'єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити власні інтереси і виражається як у наданні додаткових особливих прав (переваг), так і в звільненні від обов'язків.

Протилежністю правового заохочення є **правове покарання** – форма і міра юридичного осуду (осудження) винної, протиправної поведінки, у результаті якої суб'єкт у чомусь обов'язково обмежується, чогось позбавляється.

Тема 16. Порівняльне правознавство

§ 1. Типологія права

Розглядаючи формаційний підхід до типології, слід мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – відповідно, соціалістичний тип права. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах пануючого класу.

Типи права:

1. Рабовласницький – зведена в закон воля рабовласників.
2. Феодальний – право-привілей.

3. Буржуазний тип права характеризується формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю.
4. Соціалістичний – формально виражає інтереси всього народу, а фактично – інтереси партійно-державної бюрократії.

§ 2. Правова система

Правову систему можна визначити як цілісний комплекс правових явищ, обумовлених об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлено і постійно відтворений людьми та їх організаціями (державою), який використовується ними для досягнення своїх цілей.

Її відміна від системи права полягає в тому, що остання характеризує інституціональну внутрішню структуру нормативної основи правової системи – права, як такого; правова система ж охоплює всі правові явища в масштабах держави і суспільства. Тобто правова система містить у собі систему права, а також юридичну практику і правову ідеологію.

Правова система складається з п'яти рівнів:

1. **Суб'єктно-сутнісний рівень** – виділяється для того, щоб підкреслити значення суб'єктів права як створюючих певну систему матеріальних чинників правової системи.
2. **Інтелектуально-психологічний рівень** – формує праворозуміння конкретної людини, а також індивідуальну та суспільну правосвідомість.
3. **Нормативно-регулятивний рівень** – дозволяє зробити висновок про те, що визначальним чинником, який створює систему, виступає норма права.
4. **Організаційно-діяльний рівень** – охоплює усі юридично оформлені зв'язки і відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосувальну діяльність держави і суспільства.
5. **Соціально-результативний рівень** – характеризує, з одного боку, те, наскільки людина, як суб'єкт права, засвоїла правову дійсність, як вона «живе» в ній, а з іншого боку – те, як сформульовані і наскільки ідентичні інтереси індивіда і суспільства, різного роду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати дії норм права (правова культура, законність, правопорядок).

Існує декілька критеріїв типології правових систем різних держав:

1. Спільність генезису (виникнення і наступний розвиток).
2. Спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права.
3. Інші (наприклад, структурна єдність, подібність, спільність принципів регулювання суспільних відносин, єдність термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу і систематизації норм права тощо).

З урахуванням всього цього, у науці виділяються наступні правові сім'ї, що у свою чергу поділяються на правові системи:

1. *Англо-американська* (система загального права). Характерна для Великобританії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії й ін. Основне джерело права – судовий прецедент.
2. *Романо-германська* (система континентального права). Характерна для країн континентальної Європи, Латинської Америки, деяких країн Африки, а також Туреччини. Основне джерело права – нормативно-правовий акт.
3. *Релігійна*. Характерна для країн, що сповідають в якості державної релігії католицизм (Ватикан), іслам (Іран), індуїзм (Індія), іудаїзм (Ізраїль). Основне джерело права – документи, що містять релігійні норми права (шаріат для мусульман).
4. *Соціалістична*. Характерна для СРСР, КНР, КНДР, В'єтнаму, Куби. Хоча формальним джерелом права є нормативно-правовий акт, фактично все підкоряється рішенням правлячої партії.
5. *Звичаєва*. Характерна для країн Тропічної й Екваторіальної Африки, а також для Мадагаскару. Основне джерело права – звичаї, традиції.